НАЗУСТРІЧ ДОЛІ

Минав уже місяць, як почалась війна. Наша частина, разом з багатьома іншими, стоїть у Харкові, на Холодній Горі, у колишній Школі червоних старшин. Високий заґратований паркан відокремлює нас від світу. Вирватись за нього, навіть на побачення з родиною, не легко. Щодня бачиш заплакані обличчя жінок з дітьми на руках, матерів, що блукають по вулиці, заглядають крізь ґрати паркана, чекають побачення хоч крізь дріт. На воротях стоїть вартовий, який без перепустки нікого з подвір'я не випускає, а на побачення перепусток не дають.

Тим часом коже?і новий день приносить нові тривожні вісті: раз-у-раз розповідають про затримування парашутистів, диверсантів, шпигунів. Коментувалися різні обставини їхнього затримання. Вони нібито ловились на тому, що не знали детально нашого життя, поводження. Одного, що був у черво-ноармійській формі, затримали ніби за те, що не зумів відповісти, де червоноармієць ховає ложку. Він мав би сказати, що за халявою, але не відповів. Ці фантастичні чутки набирали щоразу більшого розміру. Влада теж була переполошена: робила облави, затримувала при найменшому підозрінні. Особливо небезпечно було заговорити на вулиці німецькою мовою або запитати чиюсь адресу. Мій дядько, наприклад, ішов із школи з учителем німецької мови по вулиці і в розмові сказав кілька слів німець-

кою мовою. Хтось почув це, і вони скоро опинилися в міліції, звідки вирвалися тільки після ґрунтовної перевірки.

Крім цього, надходили відомості, що німецькі літаки вже пробували прорватись до Харкова. Радіо щовечора передавало нові постанови уряду, що мали ще більше застрашити населення, обмежити життя.

Згадувалися прізвища тих, кого засуджено за невиконання наказу про затемнення вікон. До особливого фанатизму доходили під цим поглядом і в казармах. Ледве хто увечорі чи вночі запалив сірник, як на нього з усіх кутків починали гукати, хоч фронт був ще десь за тисячу кілометрів, а ніякого повітряного алярму не було.

Військовий двір нагадував якийсь комашник. Разом з командирами нижчих ранг ми ходили щоденно на муштру. Але зайняття проходили неохоче, більше часу віддавалось на цинічні анекдоти, на розповідання різних небилиць. Особливим майстром у цьому був писар Королько. Високий, худий, він знав багато всяких бувальщин, напівфантастичних історій, які завжди інтригували всіх. Він мав безліч знайомих у різних місцевостях, розповідав про зустрічі з ними, про різні пригоди й випадки з давноминулих часів, хоч сам був ще молодою людиною.

Та досить було нашому гуртові після зайнять розпорошитись, як кожен поринав у власні думки, думав про свою долю.

Одного разу в сад, де відбувались наші зайняття, до жида-сержанта прийшла його сестра, яка тіль-кищо приїхала з Києва. Після розмови з нею він став сумним.

— Сквєрниє дела... Нужно мазґі пєрєстроіть по-іному, — сказав він, ідучи з навчання. Але ніяких подробиць про Київ, про фронт не розповів. Проте з войовничих і бадьорих повідомлень радянського командування було видно, що справи зовсім погані. З'являлись нові напрямки, згадувались нові міста, отже — німці швидкими темпами рухалися вперед. До того ж ми довідались пізніше, що німці розстрілювали всіх жидів.

В одному з корпусів нашого двору містилася якась військова школа. Там учились німці Поволжя. Але їх на фронт посилати не збирались. Пізніше стало відомо, що большевики зліквідували республіку німців Поволжя і майже все чоловіче населення кудись вислали.

В темному підвалі нашої казарми юрмились обшарпані західні українці, яким і досі не давали одностроїв і нікуди не випускали з двору. Я цікавився ними і часто розмовляв з тим або іншим.

Якось довелось мені зустріти серед них добро-вільця, кандидата партії. Він і досі був у цивільній одежі, брудний і обірваний, взуття ледве трималось на ногах; проте додому його не пускали, навіть по білизну не міг вирватись. І він щораз більше дорікав собі за своє рішення.

А в мене на душі лежала страшна задуха. Ніщо мене не тішило. Навколо панувала остогидла російська мова, про яку роками скрізь товкли: Русский язык — это язык мировой революции. На этом языке говорил Ленин... На естраді перед нами іноді виступали артисти з веселою програмою, але й це мене не цікавило. Бо в програмі жодного українського слова, хоч серед мобілізованих було майже 80% українців. За те молода дівчина виспівувала:

Юбку новую порвали И подбили правый глаз...

Не ругай меня, мамаша, Это было в первый раз...

Ідучи до війська, я не взяв з собою миски, а лише кухоль. Сподівався, що там хоч миску дадуть. Тому й обід брав у кухоль, який не вміщав і пів порції. Але й те споживав без апетиту.

* * *

Було вже 15 липня, коли почали частину за частиною відсилати на фронт. Ми теж чекали на скору дорогу, хоча свого фаху зв'язківців ще не здобули. Але це мало кого турбувало — може, десь інде навчать.

Головним питанням для нас було — куди пошлють? Всім здавалося найкращим потрапити на південний фронт, тобто лишитись на Україні, коло своїх людей.

Увечорі проти 19 липня, коли з двору виїжджала на фронт якась чергова військова частина, хтось сказав, що цієї ночі й до нас прийде черга...

Лягли спати, як завжди, просто на брудну підлогу, на простелені шинелі, один біля одного, головами до стін. Темрява коридорів і кімнат тиснула на свідомість, обтяжувала і без цього похмуру душу.

Вночі, коли надворі сіяла ріденька мряка, скомандували "подйом". Шамоталися в темряві, одягалися, скачували шинелі.

Весь ранок вантажились. Коли надворі давно розвиднілось і крізь пошматовані хмари почало проглядати сонце, ешельон рушив на північ. Отже стало ясно, що на південний фронт ми вже не потрапимо.

Плятформи, набиті вантажними автами, пливли вперед. Українські хати, привабливі луги, по яких звивався Дінець, лишались позаду. В нашому вагоні, ніби замість ліжок, стояли скрині з вибуховим матеріялом. Спершу було трохи моторошно почувати під собою такий "ґрунт", але потім ми звикли.

Другої ночі ешельон наближався до міста Орла. Це вже була Росія. Я стояв на варті на першій плят-формі, коло самого паротяга. Через суцільну хмарність темрява була непроглядна. Вітер шарпав за поли шинелі, сипав у вічі і за комір шорсткий перегар із димаря. Пролітали станції, мигали червені вогні стрілок, семафорів, а думки шугали туди, де лишилося рідне, дороге, незабутнє.

Після полудня наш ешельон зупинився на одній із станцій Москви. Поруч нас стояли ще два, що прибули з Харкова. А далі з обох боків піднімалися споруди великих виробництв, гомоніла чужа, холодна Москва.

На зміну недавній мряці прийшов соняшний, тихий день. Користуючись зупинкою на шляху в невідоме майбутнє, дехто писав додому листи і листівки, датуючи їх 21 липня 1941 року. Був рівно місяць, як почалась війна.

З нашого вагона лунав сміх і регіт. Розважав Королько. Розповідаючи, він був зовні серйозний і сміявся самими очима. Зате серед слухачів раз-у-раз, після коротких павз, вибухав гучний регіт. Проте ці веселощі з від'їздом на фронт мали місце щораз рідше. Всіх тривожило прийдешнє.

ПЕРШІ БОМБАРДУВАННЯ МОСКВИ

Повечерявши, червоноармійці товпились коло вагонів, гуляли вздовж ешельонів. Та ледве сонце сховалося за обрій, як раптовий стогін сирени оголосив тривогу.

— По вагонах! — почулась команда. Проте ніхто не думав про щось серйозне. В далині над містом повисли тим часом якісь фігури аеростатів, що, мабуть, тримали в повітрі загороду. Трохи згодом, з припливом сутінків, з'явились гігантські віяла прожекторів, що, повзаючи по вузькій поволоці невеличкої хмарки, шукали ворожих літаків. Майже разом з цим полетіли догори разки трасівних куль, ракет, ударили зенітки.

Ми стежили за всім, що діялось навколо. Придивлялись до роботи прожекторів, але мало кому пощастило помітити в повітрі присутність якихось літаків.

— А, може, це маневри, — сказав хтось із зв'язківців, але з нього почали сміятись. Важкі вибухи і далекі пожежі заперечували будь-які сумніви.

За якусь годину-півтори все це скінчилось. Лише в уяві довго ще мерехтів дивовижний фоєрверк. Вранці газети і радіо повідомили про наліт. Але по вагонах ходило безліч чуток і пліток, коментуючи недавні події значно детальніше.

День минув швидко в розмовах про вчорашню тривогу, у спогадах, в анекдотах. І знову встало перед усіма на повен зріст питання: куди нас повезуть — на північ чи на смоленський напрям? Більшість вважала за небезпечніше потрапити на другий, де точились найзапекліші бої.

Наближення вечора на цей раз викликало загальне очікування. Чи й сьогодні буде? — цікавило кожного.

Справді, події не забарились. Після заходу сонця знову заголосили сирени, а через якийсь час піднялися вгору десятки прожекторних променів, полетіли черги вогняних куль і гарматнів. Особливо багато їх простувало до невеличких хмарок, що ніби навмисно залишилася над містом.

Великі ракети, що зависали раптом то тут, то там, вражали своєю яскравістю. Це були так звані парашутні ракети; ми їх бачили вперше. Очі черво-ноармійців тяглися до відчинених дверей та до двох вікон на протилежному боці вантажного вагона.

Ще трохи часу — і важкі вибухи почали стрясати землею, а червоні заграви пожеж одна по одній заколихалися в кількох місцях. Цього разу ми вже побачили, як, освітлені прожекторами, промайнули вгорі літаки.

Ось позад нас на велике виробництво, освітлене сяйвом ракет, полетіли бомби. Вибух за вибухом гриміли в повітрі. Вогонь, що спалахнув, викликав згодом нові вибухи в середині споруд. Нерви в усіх напружились; до того ж небезпеку посилювало сусідство п'ятьох зеніток, що стояли на піскуватому пустирі і безнастанно стріляли. Але раптом пролетів, літак, і ніби якісь вогняні горобці застрибали на даху

будови, що була з другого боку. Почалось бомбардування об'єкту, що був зовсім близько. Треба було щось діяти; але ніхто не давав команди. Дехто кинувся бігти до паркана, щоб перележати під ним.

Але їм заборонили. Тим часом над нами почав кружляти літак, і збоку повисла ракета.

— А що, хлопці, може, це маневри? — порушивши мовчанку, озвався раптом Королько, що струнко стояв з торбиною за плечима. Але на нього писнули інші, ніби боячися, що його слова почують з літака. Раптовий свист бомби ніби притиснув усіх. Почувши швидке наближення пекельного ладунку, частина людей пригиналася з якимось важким стогоном, тримаючи в руках торбинки чи валізки. Ще мить — і кілька бомб припинили дію сусідніх зеніток.

Аж ось запалювальна бомба впала поруч, коло вагона і зашипіла в піску. Досвідчені червоноармій-ці відразу вискочили і засипали її піском. Але не без курйозу обійшлося в одному з задніх вагонів. Там, як розповідали, були майбутні керівники воєнтор-гів, фахівці, яких мали використати в організації заготівель і постачання після плянованого вступу на німецьку територію. Паніка серед них зчинилася значно більша: вони то вискакували й лізли під вагон, то знову дерлися в середину, піднімаючи страшний лемент. Один із них так стрибнув із вагона, що зламав собі ногу і підняв ще більший вереск. Всі думали, що там були поранені бомбами.

Щоб уникнути небезпеки, командування вирішило вивести наш ешельон за місто. Але машиніст так налякався, що заліз під паротяг і, вхопившися за колесо обома руками, не хотів вилазити. Лише силою зброї його змусили виконати наказ.

За півгодини ми вже стояли за містом, на краю стрімкого косогору, звідки було видно всю Москву. З полум'я багатьох пожеж деколи

виглядали верхи високих димарів. Налети й бомбардування тривали далі, а протилетунська зброя затихала дедалі більше.

Виставлена з обох боків ешельону посилена варта нікого близько не підпускала. Проте, стоячи на варті, довелося зустріти червоноармійців, що побували вже в боях десь під Львовом. їх частини були розбиті, і вони простували кудись за Москву на формування, їх відразу обступили цікаві й особливо уважно розпитували, як ставляться німці до полонених.

Бомбардування закінчилось тільки десь о першій годині ночі.

Коли надворі цілком розвиднілось, ми рушили назад, на попереднє місце. По дорозі ми бачили з вагона розбиті чи спалені стіни великих виробництв, Якась випадкова бомба влучила в невеличкий будинок телеграфної станції, що була коло самого перону. Поштова скринька, куди ми вчора кидали листи, лежала осторонь, коло огорожі, а начальник станції і дві телефоністки були забиті. А ще вчора наші жартували з ними, прогулюючись коло їхньої установи!

— Оце вам, хлопці, вже війна, — сказав морзист Тарасенко, що підійшов разом з писарем. Але писар Королько відразу заспокоїв його:

— Нічого! Головне те, що воєнні об'єкти не потерпіли... Зрозуміло, що це була тонка іронія на дійсність.

0 9 годині принесли свіже число "Правди". Там дійсно писалося (всупереч тому, що ми бачили), що военные об'єкти не пострадалі.

— Бачте, я ж казав — іронічно озвався знову Королько. Проте ніхто не зважився говорити на ці небезпечні теми.

Тут ми довідалися, що кілька вагонів з тих еше-льонів, що лишались, розбито і що начальника нашого ешельону поранено скалкою в руку.

— Людям щастить, — кинув хтось несподівану репліку, зраджуючи цим своє небажання їхати на фронт.

Так пережили ми два бомбардування Москви. Згодом рушили далі. І знов в усіх зринула думка: куди ж? На який фронт?

ЇДЕМО НА ЗАХІДНІЙ ФРОНТ

Зупинившись на якийсь час на околиці Москви у Красній Пресні, ми рушили в напрямі на Смоленськ. Це пригнобливо вплинуло на настрій черво-ноармійців. Тим більше, що серед нас лише одиниці були вже на фронті і нюхали порох, а більшість ні військової справи, ні телеграфістського фаху ще не встигла опанувати.

І от ми, недоучені морзисти, їдемо в той бік, де, як писали газети, ідуть найзапеклгші бої. З обох боків дороги майже весь час нас супроводили густі ліси. Скоро ми зустріли безліч ешельонів — вони йшли назустріч! Одні з пораненими, другі з пошарпаними в боях частинами. Здавалося, що лише ми їдемо в бік фронту, а решта тікає.

Наші товарові вагони були переповнені: на обох полицях або помостах люди лежали один поруч одного, покотом. Літня спека посилювала погані умови переїзду. Зв'язківець Піголь, досить чудакуватий хлопець, схожий на цигана, не витримавши духоти на верхній полиці, заліз під першу, тобто ліг просто на підлогу, в бруд і порох. З нього весь час глузували, але він був порівняно спокійний і не завжди реагував на образливі вислови.

У вагоні точились систематичні суперечки і чулась, особливо серед росіян, брудна лайка. А коли хтось щось зауважував з цього приводу, то зустрічав цілу зливу насмішок.

— Ви што, с неба свалілісь? — гукав сержант Скачков, який сам не вмів сказати слова без брудного додатку.

— Ви не билі в кадрових, вот там, можно сказать, такі ругаются. А ето — мєлочі жізні... без етово іно-ґда даже нельзя мислі виразіть...

Над вечір, не доїхавши до якоїсь станції, поїзд зупинився, і за кілька хвилин наказано вишикуватись у повному бойовому. Це зробили, очевидячки, для муштри, хоч нам сказали, що в лісі появились не то партизани, не то парашутисти. Нас повели в ліс і наказали лягти розстрільнею. Але це тривало недовго, ми скоро повернулись назад, і поїзд, повільно повзучи, рушив далі. Хтось сказав, що ми їдемо до Вязьми*. Ніхто з нас у цім місті не бував.

Скоро смеркло, і поїзд почав іти помалу, ніби помацки, часто зупиняючись. Тепер уже всі прислухалися, чи не гуде вгорі німецький літак, щоб своєчасно зупинитись. У вагоні було темно й тоскно, відчинені двері теж нічого не допомагали, бо надворі не було видніше.

Аж от хтось почув гудіння літака. Всім наказали бути напоготові, але що ми мали робити — лишалося невідомим. Раптом над нами засвистіла бомба і ляснула поблизу, в хащах лісу, покотивши нав

* Вязьма — районове місто Смоленської области. Розташоване на річці Вязьмі, за 4 кілометри від автомагістралі Москва — Мінськ. Залізничий вузол. Мало тоді 20 тисяч населення. Воно виникло в 9-10 століттях. За часів Московської держави мало важливе торговельне й воєнне значення. Тепер у ньому розвинуті головним чином виробництво масла, металообробна, цегельно-черепична, шкіряна та льонообробна промисловість. У 1958 р. мала 32 тисячі населення.

коло стогони. Поїзд зупинився. Коли літака не стало чути, рушили знову. Проте, за кілька хвилин розітнулись нові удари бомб, але десь з боків. Кожен сприймав це по-своєму: або здавивши в собі всі почуття, чекав катастрофи, або, махнувши рукою на все, лягав на порожні лави і намагався про те не думати. Дехто, дивлячися крізь розчинені двері, бачив іскри паротяга і хвилювався, що з літака їх помітять...

СТАНЦІЯ ВЯЗЬМА

Вранці, коли сонце підбилось височенько, ми прибули на станцію Вязьма. Кілька ешельонів з військом і спорядженням стояло поруч. Міста не було видно — воно ховалося праворуч, десь за горбом. Але тут уже були ознаки наближення фронту. Станція частковво була розбита, поблизу впали в око ями від бомб. За годину-дві ми вже були свідками, як збоку пролетіли три літаки. їх обстріляли зенітки, проте без наслідків.

Але, хоч небо було не дуже ідилічне, розвантажувати ешельон чомусь не поспішали. Лише після полудня почали викочувати кухню, виносити спорядження, скочувати авта. З сусіднього ешельону виводили коней. Ця процедура тяглась до п'ятої години вечора.

Пообідавши, ми, нарешті, сідаємо на свої вантажні машини, начіплюємо з усіх боків гілля для маскування, беремо чималі гілки навіть у руки; але все це йде дуже повільно, весь рух, наче на злість, затримується. Раптом, мов яструб серед ясного неба, з'являється двомоторовий німецький бомбардувальник з жовтуватими кінцями крил. Починається паніка. Хтось із командування кричить, щоб передні машини швидше рушали.

— Це, мабуть, Мессершмідт, — кажу я, піднявши голову. В ту саму мить усі чуємо зловісний свист бомб і, мов курчата від шуліки, кидаємося з машин на всі боки.

Я біжу, оглядаючися в бік ешельонів, і бачу, як по другий бік машини, трохи праворуч виростає стовп диму. Коні, що стояли поблизу, стали цапа, кинулися вбік. Здається, що зараз упаде друга, третя бомба. І я миттю проскакую попід вагонами ешельону. Тим часом чути голос начальника ешельону: Лягайте тут! Я зупиняюсь. Лягати не довелось, літак скинув одну бомбу і полетів геть. Опам'ятавшись, біжу назад. Але наших машин уже нема, десь поїхали. Тоді чіпляюсь на останню машину нашої сотні, що починає рушати.

— А віптовка ґдє? — раптом запитав командир відділу. Я трохи розгубився. Або я забув її в машині, коли вистрибував, або десь загубив, лазячи попід вагонами. Не дочекавшись від мене ясної відповіді, командир додав:

— Ви знаєте, що вас чекає? Польовий суд, розстріл.

Один сержант почав і собі "підливати олії в огонь". Він розповідав приклади з військової служби на Далекому Сході: там за загублення гвинтівки розстрілювали або засуджували.

— Добре, якщо замінять розстріл на десять років каторжних робіт, — сказав знову перший, — але тоді пошлють на передові лінії у штрафні батальйони, а кару відбудете по закінченні війни. Однак витримати ті роки рідко кому щастить, — додав він.

Я не відповідав, бо напружено думав про ту злог щасну гвинтівку. То мені здавалося, що я лишив її в машині, то пригадувалося, що я тримав її в руках, коли пролазив попід вагонами; а потім, поправляю-чи шинелю, поставив її коло вагона і, мабуть, там забув.

Тим часом, проїхавши околицями міста, ми виїхали на шосе, що вело до фронту. Від моїх здогадів відірвало мене незвичайне видовище. Ліворуч, довгим, безладним, уриваним ланцюгом ішли військові. Незабаром увага всіх прикипіла до цих людей. Вони мали якийсь дивний вигляд, дехто був навіть босий і без шинелі. Зброя теж була не в усіх. Коли наша машина на мить зупинилась, ми позлазили і заговорили з зустрічними. Вони нехотя, якось остерігаючись, розповіли, що їхні частини були розбиті у вершині Дніпра, а тепер вони пройшли майже сто кілометрів, прямуючи до Вязьми на формування.

— Значить, справи погані, — сказав мій земляк, сівши поруч в авті.

Проїхавши кілометрів сорок, ми повернули ліворуч у ліс і через деякий час опинились на квадратовій галявині, де вже було чимало машин з іншої сотні нашого батальйону зв'язку. Але, не зважаючи на мої пильні розшуки, своєї частини я ніяк не міг знайти. Одні казали, що вона десь тут, далі в лісі, другі доводили, що вона десь затрималась у дорозі.

Лише тоді, коли почало смеркати, я довідався, що наша частина зупинилась кілометрів за два, за хутірцем, у поростому лісом яру. Мандрую туди. Товариші відразу повідомляють мене, що моя гвинтівка є, була в машині. А командир чоти, гостроносий лейтенант Свірідов (його називали "канцелярська криса") негайно почав обсипати мене образами і погрозами віддати до польового суду.

В ЛІСАХ ПІД ВЯЗЬМОЮ

Якийсь тиждень живемо, забравшися з машинами у високий бур'ян і молоду вільху. Щоденно, по черзі вартуємо вдень і вночі в усіх кінцях нашого табору. Над нами раз-у-раз пролітають літаки, особливо німецькі, але наказано не стріляти, навпаки, маємо маскуватись від усіх літаків.

Одного разу вартові затримали двох чоловіків, яких випустили німці з мєнської тюрми. Сиділи вони там за спізнення на роботу. На дорогу німці дали їм сиру, хліба тощо. Цей сир дав підставу до підозри та обвинувачення в шпигунстві і, кінець-кін-цем, до арешту. їх повели до штабу дивізії.

Так минав кінець липня в лісах на захід ЕІД Вязьми. Майже щодня посилали вантажну машину до міста по продукти. Якось довелось і мені поїхати разом з іншими по харчі. Вирвавшися з вузеньких лісових доріжок, ми опинились на шосе. Сонце пекло, але швидкий рух машини давав прохолоду. Вже ми доїхали до передмістя, як на небі з'явилися чотири німецькі бомбардувальники. Зенітки і зенітні кулемети зняли велику стрілянину. Ми зупинились на переїзді поблизу Вязьми і почали

стежити. Видно було, як поблизу літаків зависали в повітрі клубочки диму; але бомбардувальники ніби не відчували їх. Зробивши поворот над Вязьмою, один з них відокремився і полетів трохи праворуч. Інші три почали з кулеметів обстрілювати машини на шляху, в тому числі й нас. Та ледве ми розсипались під дерева-

ми, що рядочками росли вздовж залізниці, як раптом розітнувся страшний вибух. Одночасно гігантська кругла хмара вогню й диму піднялася під одним з літаків. Вслід за цим почалися поодинокі і гуртові, безладні вибухи.

— Певно, в арсенал попали, — сказав один зв'язківець.

Коли літаки полетіли геть, ми сіли в машину і поїхали назад, не дізнавшись нічого; але грім вибухів ще довго не замовкав. Пізніше ми довідалися, що бомби попадали на станцію, де стояло кілька цистерн з бензиною, ешельони з гарматнями тощо. Там же, як розповідали, стояв ешельон з дівчатами, привезеними з-під Калуги на копання ровів, шанців та на спорудження укріплень. Майже всі вони загинули від тих вибухів.

Наші дні минали в копанні шанців, відвідуванні політгодин, розповіданні небилиць і стоянні на варті.

* * *

Стоїш годинами, вдень або вночі, десь у хащах чагарнику або на узліссі, перед майже стиглими ланами жита та пшениці. Слухаєш перепелів, далеке гавкання собак, шепіт колосків, шум лісу. Дивишся на німий місяць серед просторого неба, згадуєш рідних, знайомих, і мимоволі, самі складаються рядки:

Коли сонця ясне коло

Ляже спать в обійми хмарки,

Згадую свою я школу

І далекий, рідний Харків.

А навкруг щоразу тихше, Ані шепоту, ні сміху, Навіть вітер не колише Наді мною віття вільхи.

Лиш, де згас останній промінь, У вечірньому тумані Чути дальній фронту гомін — То гармат важке згдхання.

Ось і я стою "в дозорі" На безлюдному узліссі, Раптом чути шум моторів — Літаки ген пронеслися.

Пролетіли буревієм, Мов раптова хуртовина... Щоби смерть між тих посіять, Хто з життя зробив руїну.

Побувши з тиждень на цьому місці, ми несподівано, якраз проти ночі вирушаємо, — але не вперед, до фронту, а назад, в інший ліс.

По дорозі хтось розповідає про те, що вже видано наказ селянам, що вони, в разі відступу, мусять спалити весь урожай. їдемо через якесь село, але ночуємо в лісі. "Плащ-палаток" немає, ковдер теж не видавали, тож лягаємо просто під кущами на вогку від дощу траву, піднімаємо коміри шинель. Вночі робиться холодно й вітряно. Коли почало сі-ріти, їдемо далі. Часто блудимо, відбиваємося від решти наших сотень, довго мандруємо лісовими дорогами, завертаємо іноді назад і, нарешті, знаходимо потрібне місце. Загнавши машини знову в обійми густого вільшаника, виставляємо варту, а вранці починаємо знову копати шанці, будувати землянки.

Ввечорі комісар сказав, що вчора, після нашого від'їзду на місце нашого постою був наліт. Чи так це було, ми перевірити не могли.

Ми почали жити на новому місці. Тут ліс був на рівному, дерева високі, в лісі чудові галявини, укриті травою і квітами. Кілька ночей вартую коло лісової дороги над однією з таких галявин. Щовечора бачу, як летять бомбити Москву німецькі літаки. Вони летять що дві-три хвилини, то зліва, то справа, то над самою головою; по одному, по два. Починаю рахувати. Налічую щовечора то дев'ятнадцять, то двадцять три, то двадцять сім. / це тільки наді Ліною, — думаю я, — а скільки їх усіх перелетить за вечір? За годину-дві знову бачу, як ті літаки повертаються назад.

Іноді вночі видно крізь ліс, як прожектори захрестять небо над Вязьмою, яка лежить тепер від нас на північний захід; чути бухкання зеніток, вибухи бомб.

Минуло двадцять днів, відколи ми виїхали з дому. Лише тепер дістали ми довгождану нашу адресу, на яку можуть нам слати листи. Але за кілька днів знову знімаємося з місця і проти ночі вирушаємо в бік фронту. їдемо всі на вантажних машинах. По дорозі обганяємо інші військові частини, що рухаються теж на захід. Проте їдемо повільно. Лише вранці дістаємося до потрібного нам місця і розташовуємося в молодому осичняку, поростому високою травою. Наступного вечора мене призначають вартувати на всю ніч.

Надворі мрячить. Ідемо вдвох, я і мій земляк Мигаль, вибираємо собі місце в чагарнику, над вузенькою стежкою, поростою травою, і тут залягаємо. Ліс і тут пустельний: ні пташок, ні зайців, майже нічого живого не чути, не те, що в наших лісах. Так ніби все повтікало при наближенні фронту.

На землю швидко спадає непроглядна темрява. Потім знімається вітер, і ліс морем шумить над головою, хвилями котить з кінця в кінець, розгойдує верховіття. Під цей шум можна підійти до вартового впритул, і він не почує. Оглядаємось навколо, вдивляємося в темряву. Але що тут побачиш, коли стежка за кілька метрів зникає в мороці! Іноді здається, що ніби хтось іде до нас лісом, ломить перед собою гілля, суне

навмання. То здається, що хтось стиха підкрадається, щоб нечутно пронизати наші тіла багнетом. Проте ми знаємо, що нічого немає і не може бути, хіба тільки хтось із командування може прийти і перевірити нашу варту. Щоб не дрімалося, прихиляємось один до одного і говоримо на вухо всяку всячину.

Раптовий тріск поблизу, по другий бік стежечки, полонить нашу увагу. Хапаємось міцніше за гвинтівки і помічаємо, як за три-чотири метри від нас з'являється темна фігура якоїсь тварини. А, може, це людина? — виринає думка. І я витягаю голову вперед, хочу розпізнати. Ні, це якась тварина. Вона наблизилась і зупинилася в нерішучості: мабуть, ловить нюхом нашу присутність. Стріляти на звірину вартовому не можна. Ловити теж немає змоги. Тим часом звір обертається задом до нас і знову стоїть на місці, нюхаючи землю. Тоді я нечутно простягаю крізь листя гвинтівку і багнетом легенько штовхаю його в стегно. Він, мов від укусу, підскакує з несподіванки, кидається вбік, тріщить сушняком, ламає тонкі гіллячки, що перетнули йому дорогу-

— Що воно за нечиста сила! — питає мене мій сусід, — чи не дикий кабан?

— Ні, — кажу я, — мабуть, борсук.

Дощ потроху вщухає, але шинелі на плечах промокли вже наскрізь. Коли розвиднілось, повертаємось назад. Поснідавши, я лягаю під машиною спати. Але не проспав я й години, як чую голос сержанта, який, брудно лаючись, штовхає мене ногою:

— Каково чорта завалілся?! Думаєш, за тєбя друґіє будут работать?!

Швидко схоплююсь і довідуюся, що вирішили здійснити мою вчорашню ідею: збудувати над машиною будку від дощу. Я не нагадую, що я щойно повернувся з дозору: сержант — брутальна людина, на яку ні слова, ні аргументи рядового не діють.

Але збудованою будкою не пощастило довго користуватись: за два дні ми рушили далі, в бік фронту. Була ніч, коли ми, з'їхавши на шосе, рушили на жидівське, як казали, місто Дорогобуш.

Знову відбившись від своїх, ми вранці кілька годин відшукували місце розташування наших частин. Лише надвечір знайшли їх у сосновому лісі за яром, поблизу невеличкого села, що розкинулось на схилі.

Завівши машини під сосни, скидаємо всі свої речі на землю, наносимо сіна, лягаємо спати. Це було вже за ЗО кілометрів від фронту. В тихі дні було чути гуркіт гармат і частіше пролітали німецькі літаки, вивчаючи місцевість і стежачи за рухом військ на шляху.

Тут ми довідалися, що сюди вже раз проривались німці, і кожен з нас при нагоді розпитував селян, як вони до них ставились, що робили, коли прийшли, які були бої, чи брали в полон. Було видно, що майже всім воювати ніяк не хотілось. Кожен мріяв про щасливий полон. Одного разу, розвантажуючи машину з бензиною, червоноармієць відбив собі до половини два пальці на правій руці. Почувши про це, всі заздрили, що його відпустять додому. Проте командири сказали, що його справу ще розглядатиме польовий суд.

Якось уранці пішла чутка, що нас сьогодні розподілятимуть між окремими дивізіями і відсилатимуть на фронт. Чутка справдилася скоро. Опівдні нас зібрали і повідомили про це офіційно. Прибулий з передової лейтенант, після короткого слова командира батальйону, звернувся до нас з промовою, зазначивши, що ми зараз вирушаємо на передову лінію. Серце в кожного стиснулось, але ніхто про це не говорив. Ніби на прощання, закололи свиню і повідомили, що сьогодні буде добрий обід. Але пообідати нам не пощастило. Крупи, як виявилося, стояли десь коло бензини, і тому зварена страва була забракована. Всі дуже домагалися одержати нехай і таку страву, але відмова була категорична.

БЛИЖЧЕ ДО ФРОНТУ

Взяши виділену групу зв'язківців — щось до 125 людей, лейтенант повів нас за собою. Він легко йшов попереду, тримаючи в правій руці пляншет, а на лівій руці — плащ. Шлях спершу ішов просто на захід, потім повертав ліворуч і простягався вздовж фронту.

Це було 14 серпня 1941 року. Стояла спека, тому ця подорож з повною "викладкою" та ще з додатком торбин з речами давала себе взнаки. Всі швидко стомлювались, відставали; тільки густі, дуже високі ліси, що часто траплялись по дорозі, трохи рятували нас від спеки. Дехто потроху відставав, і хоч лейтенант весь час погукував і погрожував, двоє з нас десь відстали зовсім і загубились.

Ми збиралися спочити, коли перед нами, серед лісу відкрилась похмура картина. Це було попелище від постою якоїсь військової частини. Чорні залізні рами від ладункових скринь, від вантажних машин, розбиті зенітки і решткі спаленого спорядження, що загинуло від бомбардування.

Ми хотіли сісти тут спочити, але наш провідник не дозволив, повівши нас далі в долину, по якій звивалась вузенька річечка. Тут ми повмивались і сіли поїсти. Уже виразніше чути було бухкання гармат, частіше пролітали літаки; інколи коло дороги ми зустрічали розбиті гармати, бачили закинуті в жито крицеві шоломи. Назустріч або вперед до фронту пробігали зрідка машини або посувався якийсь обоз.

— Проходимо другу лінію оборони, — сказав лейтенант, ідучи поміж високими житами.

Коли вже сонце сховалось за обрій, почулось гудіння літаків. Ми побачили групу бомбардувальників, що летіли нібито нам навперейми. Ми кинулись ліворуч і попадали поміж кущами картоплі. Та літаки не

звернули на нас уваги і полетіли далі. Трохи згодом чути було вибухи — десь на схід від нас.

Коло 11 години ночі ми зупинились на ночівлю біля якогось яру, на схилах якого бовваніли хатки. Не знайшовши іншого місця, ми розмістилися в якійсь колгоспній, безверхій стайні, просто на підлозі, вкритій брудом.

Ще підходячи до цієї місцевости, ми зауважили якусь дивовижу. Це була велика вогненна куля, що непорушно лежала на західнім обрії. Що це було — ніхто не знав; проте здогадувалися, що то був німецький сигнал: дороговказ для їхніх літаків.

Мені довелося відразу стати на варту коло стайні. По однім боці лежало село; по другому — ледве можна було розібрати темні плями лісу; трохи зліва простяглося поле. Скоро коло мене з'явилося звідкись кошеня. Воно ніби прийшло розважити: терлось об ноги, тихо вело свою котячу пісню. Серед темряви, в далині було видно, як межею до лісу попростувала якась постать. Чого їй треба, які справи женуть її вночі? Чи то німецький шпигун, чи свій розвідник повертається назад?

Самотність завжди розбурхує думки, спогади. Особливо остання мандрівка зродила в мені рій гострих, болючих дум. Хтось ніби шептав на ухо про зростаючу небезпеку, про майбутні бої. Душа, мов те мале заблукане кошеня, яке плуталось коло ніг, скаржилась і нарікала, що ще не жила справжнім життям. А свідомість ставила питання руба: За що воювати? Що боронити? Оте безпросвітне, безправне животіння? Оте безконечне і брутальне нищення всього, що зветься українським? Боронити отих, хто душив і душить мій безталанний нарід? Адже 4 рази мене викидали, як непотріб, з праці, ходив я по півроку, не маючи з чого жити, продавали останні речі і книжки, щоб прожити, щоб годувати маленьку донечку! Але водночас виникало друге: А що ж буде? Що може прийти інше? Що принесуть німці? Чи прийде краще, вільне, здорове життя? Чи житиме і розвиватиметься наша література, мова, мистецтво?

Я ледве задрімав після вартування, як крикнули піднімайсь! — і ми рушили далі. Переходимо село Ромоданово. Чимсь рідним війнуло від назви, що перегукувалася з нашим Ромоданом; крім того, ніби в нас на Україні, коло містка стояв водяний млин. Але село якесь голе, ні садочків, ні дерев біля хат.

Проходимо селом, люди з дворів позирають на нас з острахом, ніби дорогою йде вороже їм військо. Перейшовши село, розташовуємось на лузі снідати. Та наш спочинок раз-у-раз переривають німецькі літаки. Вони літають низько, ніби шукають собі здобичі, і ми щоразу кидаємось під кущі, падаємо в ямки, щоб бути непоміченими.

Місцеві люди розповідають, що в цьому селі вже були якось німці; але жодних страхів, про які нам розповідали політруки, вони не згадують. І це викликає надії, віру в щось краще.

Потім дорога веде ліворуч, ніби трохи далі від гарматних вибухів, які раз-у-раз долітають до нас. Та ось зупиняємось на останній маленький відпочинок над шляхом, і лейтенант попереджає:

— Ви вже в смузі передової лінії. Цю дорогу часто обстрілює німецька артилерія, міномети. Вам лишилось іти два-три кілометри до штабу зв'язку. Тепер треба йти не дорогою, а "кувеком" побіля неї і дотримуватись інтервалу. Як почнуть стріляти, падайте в рівчак.

Виконуючи наказ, розтягаємось довгим, але ріденьким ланцюжком і йдемо маленьким рівчаком, що поріс бур'яном. Але ніхто нас не обстрілює. Простуємо в долину, до ліска. Коло дороги бачимо розбитий німецький мотоцикл. Зупиняємось коло невеличкого гаю, що клаптями розлігся на косогорі, а далі повзе великою суцільною хмарою, закривши далину. Десь за ним, за два кілометри — лінія фронту. Ясно чути постріли гармат, розриви мін чи гар-матнів, черги кулеметів.

За кілька хвилин приходить начальник штабу батальйону, капітан, і починає розподіляти нас по окремих сотнях, частинах. Більшість нас відразу скеровують на передову лінію, до стрілецьких частин. Хто з вищою освітою, мають лишитися покищо тут. Я остаюся сам, при одній з частин зв'язку.

Немає тут ні приміщень, ні шатер. Вибираю місце на косогорі, в кущах вільхи. Поруч напнуто декілька "плащ-палаток" — це житла зв'язківців, що прибули раніше. В долині, на невеликому горбі, під трьома соснами притулилась кухня. Трохи ліворуч, на іншому острівці гаю міститься штаб батальйону зв'язку; штаб дивізії — десь далі в лісі.

Опівдні йдемо до кухні і одержуємо рідкувату, засмажену товщем картоплю. Сідаю між своїми вільхами й обідаю. Раптом — постріл, і чути над головою свист. Проте міна перелітає і з якимось зловісним брязком падає далеко, по другий бік від нас, там, де ми недавно проходили. Далі ще і ще, повітря виповняється погрозливим стогоном.

— От я вже на фронті, — подумав я, а сусід-зв'яз-ківець пояснює:

— Це вони з міномета по шляху б'ють, мабуть там саме військо йде. '

ЗЕМЛЯК ВАСИЛЬ І НЕБЕЗПЕЧНА "ОПЕРАЦІЯ"

Після семи пострілів настала тиша, ми продовжуємо обідати. Після перерви змотуємо кабель на котушки, але надвечір дощ перебиває нам роботу. Ховатись нікуди, і я залажу в кабіну вантажної машини, що стояла поблизу. Шофер — молодий хлопець Василь з Київщини — дуже, видно, любить свій фах, все розповідає про машину. Розмовляє українською мовою:

— Знаєш, — говорить він, — коли ми були під Смоленськом, у мене була прегарна машина. Але німці як поперли нас, то ми оце тут опинились. Найбільше покинули ми всього на переправі. Це ось тут,

поблизу. Тільки один невеличкий місток, — а стовпились тисячі машин. А вони смалять по мосту з кулеметів та з мінометів. Скільки люду побили! А мою машину, що досі скрізь винесла, з усіх ярків, ніде не підвела, довелось покинути. Кинув я її, а сам уплав через річку. А кулі тільки цьвох, цьвох у воду з усіх боків... Багато наших потонуло, дно вкрилося трупами. В одному місці я думав стати і, мабуть, наступив на живого ще, бо чую, що мене руками схопив за ногу... думав — серце розірветься. Ледве врятувався!

— А цю машину, — продовжував він після невеликої перерви, — дали мені пізніше. Хіба її порівняти!.. Ех, якби туди проскочити! Там, за Дніпром, ми, знаєш, кілька тисяч машин покинули — з харчами, з одежею, з патронами, з снарядами. Це

тут близько... Але не можна забрати, бо німці обстрілюють; а ми теж не даємо їм підійти. Там воно все так і стоїть. В нічиїх руках.

— Ех, машина ж була! — знову похвалив шофер свою згубу. — Я раз уночі ходив за переправу. Дещо одкрутив... І після невеличкої павзи додав:

— Еге, такої машини я вже, мабуть, не дістану.

Коли дощ ущух, я пішов геть, подякувавши балакучому й симпатичному Василеві за притулок. За кілька днів мене перевели в інше місце, в ліс, у бюро термінових донесень. Якийсь час я не зустрічав Василя. Потім якось здибався з ним.

— Знаєш, — почав він, — вчора ходив на переправу. Для машини свічки дістав...

— А чи немає там плащ-палаток? — запитав я.

— Як нема? Он уже всі наші хлопці дістали там і шинелі, і палатки. Коли хочеш, я поговорю з командиром, то підемо разом. Мені треба ще одну частину до машини. Треба тільки вночі йти, тоді німцям не видно...

Без плащ-палатки було дуже тяжко жити в цих умовах, і я згодився. Не минуло й тижня, як він прибіг до мене і сказав:

— Сьогодні, коли смеркне, ідемо за переправу, дозвіл є.

Увечорі, коли, виповзаючи з лісів, дорогу вже затьмарювали сутінки, ми втрьох вирушили на "операцію". Крім Василя, з нами йшов ще молодий сержант, який під час утечі від німців загубив шинелю й палатку, а тому цих речей йому не видавали. То був високий хлопець, весь подзьобаний віспою, довгоносий, але з плескуватим обличчям.

Десь праворуч у лісі гостро деренчав трактор, перевозячи гармати на інші місця; постріли стихали, а починали діяти ракети. Пройшовши сосновий міст на Дніпрі*, ми залягли і почали посуватися вперед рачки. Під сяйвом ракет видно було за соснами всю місцевість, що невеликим косогором підносилась догори. Незчисленні авта стояли в безладді, багато серед них було розбитих, спалених, перевернутих. Несло якимось смородом. Поминувши перші машини, ми пробрались далі, в гущу їх, щоб спокійніше шукати того, за чим прийшли.

Попереду, з пітьми виринали раз-у-раз яскраві ракети. Вони освітлювали все навколо, на мить ніби зупинялися вгорі і, догоряючи, танули в темряві, яка ніби тиснула і падала на них, як на порожнє місце.

При світлі однієї ракети я побачив кілька зошитів, які зразу схопив, і розбиті діжки з чимсь зацві-лим. З другого боку тягло смородом: лежав кінь, а коло нього стояло двоє псів. Побачивши нас, вони кинулись геть. Один пронизливо загавкав і побіг у німецький бік. Ніби на команду, відразу з горба заклекотів кулемет. Кулі зойкнули, вдаривши об щось

залізне, ввігналися в землю, а знайомий свист міни відразу поклав нас на землю. Вона перелетіла і розірвалася за нами.

— Хлопці, тепер біда... Лягай — і нічичирк, — зашепотів Василь, як знавець у цій справі. Ми причаїлись за машинами, що були навантажені якимись бляшаними бочками. Борт нашої машини, за якою ми прилягли, звисав донизу, мов намагався заховати нас від небезеки.

— Дорого може обійтись бісова плащ-палатка, — кажу я Василеві, — чорт нас поніс...

* Це тут, у лісах Смолєншини, має початок наш славний Дніпро, третя найбільша річка в Європі (після Волги й Дунаю), що має 2285 кілометрів довжини.

— Та це нас прокляті собаки видали, — відповів він. І в цей момент свист і різкий вибух міни оглушив нас. Щось ударило мене по спині, забило дух і, ніби залізними чобітьми, пробігло по тілі. Ще хвилина — і все з'ясовується: діжка від близького вибуху впала з машини мені на спину і, ніби тікаючи, покотилась по косогору до річки. Але скоро стала, зачепившись за дерево. Щось боліло, але шукати виразок не було коли.

Користуючися хвилинною темрявою, ми поповзли назад, за соснами й машинами, до мосту. Кулі далі потріскували понад головами, дряпали кору дерев. Сержант раптом ойкнув і схопився за ліву руку. При сяєві ракети видно було, як червона пляма розповзалась по гімнастерці вище від ліктя...

Переповзаємо місток. Відбігаємо далі в гущавину лісу, чуємо новий свист гарматнів, і в ту саму мить, одночасно з вибухом, бачимо, як від містка відірвалось поруччя і полетіло в річку...

Про цю "операцію" ми згадували потім не раз. Це тут поблизу в лісі проходила лінія фронту.

Наступного дня, годині о шостій вечора, почали облягати обрій з заходу темні хмари. Було видно, що неминуче прийде страшна гроза. Червонясті хмари, які ніби тримали на собі відблиск пожежі, погрозливо росли, ставали гігантськими. Я не мав де сховатись, і мені стало моторошно перед наступом стихії. Хто мав плащ-палатку, напинав її над собою, обкопував свою ділянку на косорогах рівчаками, щоб не затекла вода, обкладався сіном.

З наближенням грози фронтові лінії завмерли. Тим часом вітер посилювався, ступнево переходячи в бурю. Щохвилини гриміло сильніше, жбурляло блискавками. Я лежав між кущами і міркував, що мені далі робити. За якусь годину від облягаючих хмар зробилося зовсім темно; але злива почалась не відразу. Дрібний, рідкий дощ став помалу густішим; потім з неба полились потоки води. В останню хвилину я помітив у березі двоколку, коло якої стояв кінь. Взявши кілька оберемків сіна, я побіг туди, обклав з усіх боків цей двоколісний віз і зробив собі сховище. Потім заліз під нього і заклав сіном останню відтулину. Буря лютувала майже всю ніч.

НОВЕ ЗАВДАННЯ

За кілька день по громовиці один старшина сказав, що батальйон шукає людини, яка могла б збирати матеріял до історії батальйону, а також писати і саму історію батальйону зв'язку. Я відповів, що я — не історик, але спробувати можу. Про свої літературні нахили я не сказав нічого. Незабаром мене викликав комісар батальйону.

Ідучи до нього, я хвилювався, у мене всередині все тремтіло. Я знав, що знову питатимуть про соці-яльне походження, про батька, хоч я мав лише 12 років, коли лишився без нього.

Скільки разів мене викидали з учбових закладів, з праці! Вижіґать кальоним железом классово чуждый елемент, — писали про мене в стінній газеті. Я місяцями ходив без праці через це соцпоходження. Воно

роками висіло наді мною, як страшне прокляття. Не один раз я готувався покінчити самогубством...

Ви — харошій работнік, но держать на етой работе ми вас не можем, — сказали, звільняючи мене з праці, в одному місці... А чому ви не відмовитесь від батьків і не опублікуєте в пресі? — запитували в іншому місці. Вся моя провина полягала в тому, що мій батько був колись в армії Петлюри.

І це невмируще прокляття знову вставало передо мною, та ще в таких вийняткових обставинах. Я добре розумів, що коли скажу правду, то мене пошлють відразу в найнебезпечніше місце, на явну загибель. І я вирішив брехати...

Майже лисий, відгодований, кремезний комісар Савелін зустрів мене холодним пронизливим поглядом. Запитавши спершу, як моє прізвище, звідки я родом, він раптом сказав:

— Ас соціальним как у тебя?

— З соціяльним все гаразд, товаришу комісаре — син селянина-бідняка, — відповідаю невимушено.

— А почему же до сіх пор не в парти? — сказав він, подумавши.

— Та знаєте, сім'я, навчання, жив далеко від Харкова, щодня поїздом їздив на роботу, а здоров'я у мене слабувате...

— А їде работал паследнее время? — перебив мене Савелін.

Я відповідаю, що вчителював у середніх і вищих учбових закладах.

— Ну, харашо, — сказав нарешті комісар, — будеш собірать матеріал по історії нашево батальйона, а как ето делать, я тебе расскажу потом.

І трохи помовчавши, додав:

— Также будеш нєсті службу часовово. Відповідно до своєї нової ролі я спорудив собі з

гілля, бур'яну та сіна власний курінь, поблизу від штабу батальйону.

Вночі стою на варті коло штабу батальйону. Навколо розташувались телефонні точки командного пункту дивізії та інших частин. Раз-у-раз чути вигуки:

— О — Д! До телефону!

Дзвонять з передової, то з одного пункту, то з другого, доповідають про становище, про помічені рухи німецького війська; то знову настає на якийсь час тиша. Прихилившись до сосни, я серед темряви вдивляюсь у траву і бачу, як скрізь горять дрібні рухливі вогники комах-світлячків. Чорна ніч усе заховала: не видно навіть намету комісара, розташованого ось тут, за кілька метрів. Лише іноді чути, як він крізь сон, брудно лаючися, кричить:

— Смотрі, сволоч!.. застрелю, как сабаку!..

І цьому можна було повірити. Його вигляд і поведінка свідчили, що за свій вік він уже немало людей послав на той світ. І раніше, вартуючи недалеко від його намету, я не раз чув подібні слова в супроводі брудної московської лайки.

Перед ранком, коли я вже звільнився, телефони запрацювали жвавіше.

Ідуть накази про рух вперед:

— 76... 76... пріміте пріказ штаба. Ні шага назад, только вперъод! Во что би то ні стало, взять село. Вполденъ доложіть результати.

Але опівдні можна було почути, що частини ані трохи не посунулися вперед. Навпаки, німці захопили церкву, яка стояла по цей бік, на околиці села, і була досі в нічиїх руках.

Трохи поспавши, я прокинувся від розмови, почув, що прибув военторг.

Побіг і я. Біля дороги в лісі, коло вантажної машини, на якій стояло двоє продавців, скупчилось багато військових. Але тут же попередили, що продаж — тільки для командного і начальницького складу, не для рядових червоноармійців. Розчаровані, ми повертаємось.

Я собі міркував: червоноармієць дістає 20 карб, на місяць. Молодший лейтенант — 450 карб., а старший лейтенант — 750 карб. Яка прірва! Яка несправедливість! І ці думки, певно, нуртували в голові кожного.

В цей момент хтось сказав до мене:

— Там, за дорогою, в лісі вас хочуть бачити товариші, з передової.

Я метнувся бігом туди. Побачене мене приголомшило. Це були ті, що з ними я розлучився 15 днів тому, прийшовши до батальйону. Я побачив виснажені, мов після хвороби, зарослі щетиною обличчя сірого кольору. Товариші намагалися ніяково посміхатись, але тут же розповіли про фронтову дійсність. Вони відразу потрапили на передову. Вдень і вночі сиділи в шанцях або в т. зв. одиночних ямах, по кілька разів на добу ходили в атаку, втрачаючи марно безліч людей. Іноді по два дні не діставали зовсім харчів. Плащ-палаток їм і досі не дали, а дощі промочували їх до кістки.

Розповідаючи про окремі випадки, вони згадали, що вбито молодого смаглявого хлопця Терничен-ка, що Барзову, коли він ішов лісом до штабу з донесенням, з кулемета перерізано обидві ноги, і він три дні лежав, доки його знайшли і забрали до лікарні непритомного. І мені пригадалось, як цей Барзов, молодий вояк з російським прізвищем, родом з Червонограду на Полтавщині, прегарно дек-лямував вірші письменника Олекси Варавви (Коб-ця), якого я добре знав і який написав чудові спогади "Записки полоненого" (з Першої світової війни)*. І мені шкода стало цього симпатичного земляка, що так любив читати і деклямувати.

* Але я не сказав йому, що добре знаю автора "Записок полоненого", що Олекса Варавва (Кобець) подарував мені ці чудові спогади ще в 1931 році, коли вони вийшли друком. До речі автор, опинившися в Америці, розшу: кав це видання в Конгресовій бібліотеці у Вашіпгтоні, і перевидав його в Мюнхені, у в-ві "Дніпрова хоиля", '.958 р., долучивши і п'єску "В Тарасову ніч".

Писар Королько, як виявилось, і на передовій лишився писарем. Він тепер стояв передо мною худий, як смерть, і розповідав, що близько від нього впала міна, докотилась до його ніг і не розірвалась. Це підтвердили інші.

— Я ж вам казав, — усміхнувся він тепер, — що мене ні міна, ні куля не бере; хібащо срібним ґудзиком уб'ють, бо я характерник...

— Отже, багато людей гине? — запитав я, з пригніченням, споглядаючи їхній змарнілий, нелюдський вигляд. На це вони відповіли, що з 15 серпня до 1 вересня з ста п'яти чоловік їхньої частини вбито і поранено 56. Убитих закопували, як собак, без жодної познаки... Тепер вони на кілька день вернулись, бо їх частину мають поповнити.

Поки вони відпочивали, я збігав і приніс, скільки в мене було, хліба. Попрощавшися, пішов назад з каменем у серці. Досі я не знав усіх

обставин на передовій лінії. Це, справді, було нищення людей. їх нищила не тільки ворожа зброя, а і ставлення до них. Скільки ще було гіркої правди, про яку мої товариші не зважилися згадувати! Недарма на політичних годинах комісар шипів о вратах родіни, про втечу до німців. Але втеча не припинялась, не зважаючи на суворі заходи.

* * *

Дні минали. Одного разу ми сиділи й обідали: їли локшину. Сосни, що оточували нас, давали затишок і холодок. Трохи далі, за деревами іржали коні й гомоніли червоноармійці з якоїсь іншої частини, що вранці тимчасово тут зупинилась. На фронті була майже цілковита тиша. Аж ось просвисті-ла міна і впала десь у лісі, за кілометр від нас.

— Комусь локшину посолили, — кинув я.

Враз почулося чергове виття, яке швидко наближалось і зростало. Не встигли ми спам'ятатись, як страшний тріск розриву розітнувся поруч нас. В ту ж мить ми попадали на землю. Підвівшись, ми кинулися в шанець, бо чулось виття нової міни. Але на цей раз вона перелетіла і впала десь далі, за штабом дивізії.

Тим часом я почув поруч ойкання і помітив якусь мотанину. Виявилось, що міна розірвалась у повітрі за 15 метрів від нашого гурту, збивши молоду сосну. Одному воякові перебило руку, іншого поранило в ногу. їх відразу забрали. Крім цього, було поранено троє коней. Одному з них понизало скалками спину і розбило ніздрі, відірвало всю верхню губу. Кров текла якимись шматками і падала на траву. Тварина раз-у-раз форкала і мотала головою, мов не розуміючи, за що її скривдили. Другому коневі перебило ногу; третій дістав легке поранення в лопатку. Побачивши безнадійний стан двох перших, їх застрелили.

За два дні нашу групу перевели на узлісся, куди перебрався наш штаб батальйону.

Тим часом комісар розповів мені, як треба збирати матерія л до історії батальйону. І я ходив у вільний час і розпитував червоноармійців про весь бойовий шлях батальйону. Але всі ці відомості були явно непридатні для використання в історії. Зв'язківці більше розповідали про те, як поблизу німці розбили три наші дивізії, як вони відступали, покинувши все по тім боці , у вершині Дніпра, про те, скільки загинуло вояків. Тому я вирішив писати історію у формі повісти. Це давало змогу більше фантазувати, підливаючи пропаґандивної водички, бо писати про поразки було небезпечно.

За місяць я вже зібрав трохи матеріялу про перебування батальйону ще на Україні, про те, як українське населення частувало зв'язківців, винося-чи садовину і молоко, коли батальйон, вирушаючи на нові місця, переїздив наші села ще на Київщині як появились поблизу перші німецькі літаки і т. д. Я вже написав був сторінок із тридцять цієї історії, переписуючи все чепурненько в товстий зошит, як одного дня гукнув мене комісар і запитав, що у мене робиться з історією і чи багато я зібрав матеріялу.

Я приніс свій зошит і показав йому; потім прочитав, що було готове.

— Все добре, да, але, чорт візьми, ні чорта у тебе не сказано про роль партії. Я ж тобі сказав, щоб ти поговорив з членами партії і в цій історії червоною ниткою підкреслив велике цементуюче значення партійної організації в піднесенні дисципліни та бойового духу бійців...

Він дав мені ще кілька прізвищ командирів нижчого і середнього складу, з кими я мав говорити, збираючи матеріял. А за кілька день прийшов з комісаром сам помічник начальника штабу дивізії, і веліли прочитати читаний уже початок. Я прочитав знову.

— Да у тебя всьо равно как роман напісано! — сказав помічник начальника дивізії, прослухавши цей уривок. Але комісар відразу зауважив:

— А вот о ролі парти нічево не сказано...

— Да, етово нельзя упускать, — погодився високий начальник.

Від того дня і комісар, і все начальство звало мене "істориком". Історік, іді сюда! — гукав часто комісар.

Дні йшли — одноманітні, гнітючі, тривожні. Дисонанс внесла одна маленька подія: я знайшов на траві, в лісі тридцять карбованців. Додавши ще десять своїх, я вислав їх додому, родині, а від неї одержав два кілаграми грудкового цукру, бо нічого солодкого тут не давали.

* * *

Вересневі ночі були досить холодні, і ми почали будувати бліндажі, отеплювати їх. Пиляли величезні сосни на стелю, зрубували сотнями молоді біленькі берези і обставляли ними стіни зсередини, встановляли пічки у бліндажах майора та комісара. Ми самі покищо спали в іншому курені. Проте гострі вітри і тривалі дощі дошкуляли нам і в курені, промочували наскрізь. Тільки тоді, коли майорові та комісарові збудували модерніший бліндаяс, нам пощастило зайняти їхній старий. Тут нам було затишніше. На бокові лежанки поклали перекладини, зробили поміст і спали покотом; тільки дверей не було. Замість них вішали ряднину.

Але умови мого життя погіршилися через сусідство посильних. Один з них був посильним у майора, командира нашого батальйону, другий — у комісара. Першого звали Александров. Він був товстий, ледачий, дуже схожий на Мустафу з фільму "Путьовка в жізнь"; грубий і жорстокий тип. Залізши в бліндаж, він завжди спав, а комісарові казав, що був там і там зайнятий або що його викликали до парторга. Свої обов'язки він теж намагався перекласти на своїх сусідів по бліндажу. Зате по обід він ходив охоче, бо йому завжди лишались рештки смачного комісарського обіду, що складався з супу і смаженої картоплі з м'ясом.

Іноді ввечорі, у вільний час сходилися зв'язківці. Дехто з українців погано говорив російською мовою. Тоді Александров перекривляв, прижмуривши свої, ніби опухлі очі, і єхидно, з насолодою посміхався. Він витягав старі, витерті мідяки з арсеналу русифікаторів і казав те, чого українці ніколи не говорили.

— Как ето у вас команда... Залізякі на пузякі... Ілі ето самое: самопер попер до мордопіса...

Коли ніхто не хотів заводити з ним дискусії, він зачіпав далі, намагаючись довести непотрібність української мови. Ніхто з українців не хотів сперечатися з цим русотяпським шовіністом, знаючи й без того, що справжня партійна лінія на ділі не розходилася з поглядами Александрова. Тільки один політрук-білорус зупиняв його:

— Ти, Александров, це покинь, — казав він.

— Ми живемо тут біля російського села, і навіть огірка не покоштували; а на Україні, коли біля села ми проходили, а особливо в Білій Церкві, то чого тільки не давали нам селяни! Біля кожного двора тітка з глечиком молока стояла, а інші яблука й сало виносили...

— Це правда! — підтримав інший білорус, — нарід там дуже добрий, не те, що тут.

— Канєчно, — не згоджувався комуніст Александров, — єслі у ніх єсть, то ані добриє...

— А хто винен вашим людям? — запитав мій земляк Тарасенко. — Чому вони не дбають? Ми і тут проходили селами: ні садочка, ні городу путящого, а земля й тут гарна.

* * *

Я щоденно писав листи — додому, до знайомих, але через багаторазові зміни нашої адреси, відповіді не одержував. Листи ніби хтось перехоплював. Іноді я вкладав у щойно написаний лист вірші, щоб вони зацілили, якщо мені не пощастить вернутися додому.

Багато моїх листів з віршами до родини не дійшло, а деякі дійшли, але їх не зберегли. Ось один з таких віршів, що його я вписав був у щоденник:

Крізь тополю, крізь ялину Пада промінь на покіс. Минув місяць, — з України Вітер вістки не приніс.

Де ж поділись мої друзі? Хто й куди їх розігнав? Безліч хмар на виднокрузі, Та не скаже ні одна.

А чи пошта безголова, Погубила всі, листи, А чи бомба десь раптова Не дала листам дійти.

-Але за кілька день я таки дістав перші листи з дому. З них видно було, що в місті повно евакуйованих, панічний настрій, бувають налети німецької авіяції. Незабаром надійшли листи від інших знайомих, приятелів; мені надіслали українські газети, яких я вже скільки часу не бачив. З радістю відгукувався я на кожну листівку, на кожну вісточку, хоч нам щодня говорили, що нічого не можна писати, що слід лише повідомити, що живий і здоровий, а де перебуваєш, в якій місцевості — про це ні слова. Цензура пильно стежила за листами, викреслювала цілі рядки, нищила листи. Особливо багато було викреслювано, як я довідався пізніше, в моїх листах до родини. Іноді комісар, контролюючи листи зв'язківців, знаходив "недопущені речі", які демонстрував на політгодині. Проте в^і знали, що більшість подібної роботи він провадить таємно, дістаючи відомості про того чи іншого чер-воноармійця від політруків, парторгів, комсоргів і т. д. Військова цензура, як видно, не встигала всього прочитати, дещо проникало як в

один, так і в другий бік. В одному з моїх листів до знайомої людини цензура старанно викреслила рядки:

Це пише той, хто вже писав Тобі листи з дороги; Це пише той, хто по лісах Помулив серце й ноги.

Цензура, треба думати, побачила в цих рядках прояв "занепадницьких" настроїв, дуже небезпечних в умовах війни.

Одного дня я дістав листа від моєї учениці восьмої кляси Ніни Куплеваської — однієї з кращих у нашій школі. Цей лист мене глибоко зворушив. Скільки було в ньому неповторного тепла, молодечої щирости і доброти! Вона писала про себе, про школярів, про школу, про недавні лекції. Прочитавши лист, я довго ходив під його враженням. Зрозуміти мене може тільки той, хто теж так любив дітей, школу і потрапив на чужину, в лісові хащі — воювати за тих, що душать мій нарід, нищать нашу мову. До того ж і лист закінчила словами: Цілую, Ніна.

* * *

Час ішов. Бухкання гармат, гострі вітри, шум навколишніх дерев, брудна лайка командирів... У вільну хвилину чи, стоячи на варті, я часто хотів угадати свою долю. Чи готова та куля, що має меие вбити, чи привезено вже на позиції той гарматень, що принесе мені смерть чи каліцтво? Марні думки?! Але добре бути іронічно настроєним у вигідній, затишній обстанові. На війні — інакше. Тож ці обставини нагадували мені театр: п'єса написана, вистава якої відбувається, але при спущеній завісі, і вас, кровно заінтересовану особу, за лаштунки і*е пускають.

* * *

Вранці з'являється літак-розвідник. Він кружеляє досить низько, ледве рухається над нами — мов яструб, що шукає здобичі. Декого з командирів Це спокушає, і вони починають стріляти з гвинтівок. До них

долучаються комісар і майор. Всі вони стріляють раз-по-раз, але літак мов не помічає цього. Тоді вони припиняють стріляти. Коли почав бити по Літаку якийсь кулемет, комісар вилаявся і, шелавщи гінця, наказав припинити обстріл. Дія, спонтанно почата, за кілька хвилин уривається. Літак зник, ЇІЄ відповівши жодним пострілом.

Вночі, коли я стояв на варті, знов з'явився ^і-так. Він теж кружляє над лісом, але по звуку чути, що це — бомбардувальник. Видно, як іноді поблискують у ньому іскорки. Але надворі повна темрява. Здається, не можна нічого помітити. Проте, він, певно, щось помітив, бо чути, як міняється гудінчя.

Потім постає шум — важкий, розлогий грім вибуху прокочується лісом, сполохує важку ніч.

Вранці я йду по сніданок. Коло штабу дивізії ходять якісь хлопчаки, недавні школярі шостих-во-сьмих кляс. Запитую, чого їм треба. Вони огинаються, але з їх неясної відповіді мені все стає ясним. Наше командування посилає їх на німецький бік. їм давали гроші, добрі харчі і переправляли туди для розвідки.

Одного разу прибуло до штабу кілька селян. їх готували для того самого. Перекидали людей вночі або вдень — там, де болота та ліси сприяли переведенню цієї операції. Якось раз були розмови, що прибуло два посланці від самого Тимошенка,* яких теж мали використати в подібний спосіб.

Якось уранці згаданий уже червоноармієць Ми-галь був заарештований: він десь сказав, що командири не цікавляться життям рядових бійців. Трохи згодом комісар повідомив, що його розстріляно — за ворожу агітацію.

* Семен Тимошенко — нарком оборони СРСР в 1940-41. Під час війни був заступником наркома оборони і головно-командуючим військами Західнього і Швденнозахіднього напрямків фронту.

ВІДВІДИНИ ПЕРЕДОВОЇ ЛІНІЇ

3-го жовтня був досить соняшний день. Білі, порізнені хмари блукали по небі. Я сидів і писав листа, коли почув голос комісара.

— Історік, іді сюда!

Коли я підбіг, він гукнув командирові сотні, показуючи очима на мене:

— Возьмітє єво на передовую, пускай ево немного обстреляют...

За п'ять хвилин ми вже йшли вузенькою лісовою дорогою в той бік, де іноді погримували гармати. У мене на плечах висіла гвинтівка, у нього на поясі — револьвер, а за поясом граната. Мені цікаво було побувати ближче до військових дій, побачити бойові обставини.

Ми скоро вийшли на галявину. Він чомусь вийняв гранату і весь час ішов, тримаючи її в руках. "Боягузтво чи обережність? — думав я. — Адже до фронту ще два кілометри!"

Перейшовши низину, ми наблизились до гармат, які періодично стріляли. Вони стояли, замасковані, попід деревами. Де-не-де ми натрапляли на бліндажі, навколо яких вешталися військові. Наші зв'язківці саме проводили через ліс телефонну лінію, від штабу до окремих полків на передовій. По дорозі ми заходили на деякі точки зв'язку, де в бліндажах коло телефонів були чергові.

Ось виходимо на невеличку галявину, на якій гойдається чимала густа трава. Вже мали знову заглибитися в гущавину лісу, як побачили на траві кілька листівок.

— Спочиньмо, — каже він. Ми сідаємо під деревом. Командир був білорус, походив з селянської сім'ї, не належав до тих "запеклих", які часто траплялися серед командного складу, і дозволив мені читати ці листівки.

Одна з них — завбільшки з папірець для цигарки. На ній написано: Бей жідов, спасай Россію. На другій — невибагливі фрази, складені якимось малокультурним білогвардійцем. Ці кілька рядків кінчалися непристойно.

"Ефективна пропаганда", — подумав я. Не даром казали, що радянське командування наказувало, що треба все бомбити, тільки не треба чіпати штабу Ґеббельса, який відав у німців пропагандою. Вона, дійсно, нічого не була варта, навпаки, корисна була для радянської влади.

Третя листівка була більша, спрямована проти сталінського режиму, проти політруків, комісарів. Проте і тут писали люди з колишніх російських емігрантів, які не знали радянського життя, не вміли ударити як слід по найуразливіших місцях бо-льшевицької дійсности. Хотілося побачити бодай одне слово українською мовою до українців; але листівки були тільки російські, хоч українців і тут було багато. Я хотів взяти по одному примірнику для щоденника, але командир забрав їх у мене з рук і, склавши докупи, порвав.

Скоро ми вирнули з лісу і опинились на дорозі, що вела просто до передової. Праворуч стояла якась автомашина, навантажена телефонним дротом та іншим спорядженням. Тепер ця дорога була порожня. Але кожної ночі тут починався жвавіший рух возів, машин і війська.

Раптом чуємо ліворуч від дороги постріл Гвинтівки. Наближаючись, помічаємо, як серед кущів розважаються два зв'язківці. Загнавши кінець сокири в пеньок, вони відходять метрів за п'ятдесят, лягають за інший пеньок і стріляють в сокиру. Непомітно підходимо ззаду.

— Ви чим займаєтесь? — раптом гукає командир. Вони ніяковіють, стоять ні в сих, ні в тих. Він записує їхні прізвища і наказує прийти до комісара. Починають благати, доводити, що вони вчились добре стріляти.

— А ви знаєте, що могли когонебудь із своїх убити? Адже далі розташовані наші військові частини!

Але за кілька хвилин він їм прощає, і ми йдемо далі. Минаємо величезну вирву від гарматня. Попереду наш шлях перетинає смуга лісу. Звідти теж чути гарматні постріли. Аж ось чуємо свист міни, і вслід за ним, далеченько позаду, на дорозі, лунає вибух.

— Це нас помітили, — говорить камандир.

І ми поспішаємо шурхнути в ліс. Тим часом ще дві міни рвуться ближче. Ідемо курною дорогою. Аж ось відкривається новий краєвид: дорогу перетинає яр з містком через нього. Понад яром, угорі бачимо бруствери, бійниці бліндажів, накритих деревом і землею. За їх спиною, поблизу тягнеться узлісся, де заховалась артилерія: де-не-де з-за гілля визирають жерла гармат. Це — друга лінія; перша ховається десь по лівий бік ярка, по якому розбіглися сільські хатки. Проходимо місток, під яким протікає маленький потічок, і йдемо вуличкою нагору. Населення немає, геть виселили, бачу лише одну стару жінку, що сумно дивиться на мене з подвір'я. По дворах ходять червоноармійці. Ось, ліворуч — точка зв'язку. Командир запитує, де інші наші точки. "Не знає. Значить, давно сам тут був" — думаю я.

За селом, ліворуч, десь за хатами криється перша лінія фронту. Чути кулеметні черги, окремі безладні постріли.

— Ну що, вам не страшно? — запитує мій командир, з недовір'ям поглядаючи на мене.

Сходимо праворуч, в яр. Я бігаю то в один, то в другий бік, шукаю зв'язківців. Але страху ніякого не відчуваю. Бачу, як далі по долині рвуться міни. Аж ось через яр, з радянської сторони летить німецький бомбардувальник. Командир падає під кущ, але літак і не збирається нас бомбардувати або обстрілювати. Чомусь його теж ніхто не чіпає.

Минаємо спалену хату і повертаємось назад. Знаходимо чиюсь точку зв'язку й сідаємо коло бліндажу. В цей час село починають обстрілювати з міномета. То там, то там рвуться міни. В далині горить хата, лейтенант ховається в бліндаж і радить мені йти за ним.

Цікавлячися всім навколишнім, сиджу і спостерігаю, записую собі в книжечку. Ось із правої вулички, кульгаючи і підтримуючи один одного, виходить кілька поранених. Долиною рухається загін вершників і частина піших. Вони стомлені, зарослі, старі. Далі видно, як дим і вогонь охоплюють ще одну хату. Але обстріл потроху вщухає.

Запряжена конякою, їде кухня для зв'язківців. Проте кухар не відразу згоджується дати нам обід.

— На вас я не брав, — говорить він. Але під тиском командира насипає якоїсь юшки. Сідаю коло бліндажу і їм цей "суп", який здається тут незрівняно смачнішим. Навпроти стоїть комора, на порозі якої лежить борона. Там, нявкаючи, бігає кішка. Почувши їжу, вона підбігає до мене. Даю шматочок хліба.

Незабаром довідуємося, що сьогодні поранено нашого зв'язківця, який під час обстрілу намагався налагодити лінію. Інший зв'язківець

розповів, що командир однієї чоти вночі потрапив випадково до німців, які сиділи навколо багаття. Він сподівався, що це свої, і підійшов дуже близько. Німці спокійно запросили його до себе. Витягли з його торби шмат чорного черствого хліба, а йому дали білого з ковбасою. Потім запропонували: або вертатись до своїх, або залишитися з ними. Командир, повагавшись, пішов назад. Довідавшись про це, наше командування його відразу розстріляло, як підозрілого.

Перехід до німців щоденно турбував комісарів і політруків. Але тут теж раз-у-раз обговорювали це питання; згадували при цьому конкретні випадки втечі.

Четверо вояків, змовившись, вирішили перейти до німців. Вони йшли гущавиною лісу і вже от-от сподівалися зустріти німців, як за кущами почулося : "Гальт!" Вони піднесли руки догори. Але це була провокація: з-за кущів вийшли червоноармій-ці на чолі з політруком і заарештували їх. В їхніх кишенях були знайдені німецькі перепустки, розкидані з літака, в яких закликалось переходити до них. Того ж дня їх розстріляли перед їхньою частиною. Вони прийняли долю мовчки, без благання і сліз. Такі випадки траплялись; але ще частіше чер-воноармійці перебігали на німецький бік з успіхом. Одного разу їх утекло відразу одинадцятеро. Припускали, що хтось агітує, але знайти винного не могли.

Було надвечір, коли командир запитав мене:

— А ви як, тут ночуєте, чи повертаєтесь назад?

Він, видно, не знайшовши всіх своїх точок зв'язку, вирішив ночувати. Але я, не взявши з собою ні хліба, ні казанка, ні ковдри, мусів повертатись. Ідучи назад, я звернув увагу на безліч дрібних скалок, що валялись по дорозі. Частий обстріл і бомбардування засіяли ними, мов лушпинням з оріхів, цей головний під'їздний шлях.

Повертаючись, я зайшов по дорозі до своїх зв'язківців. Тут мені розповіли, що вчора група черво-ноармійців загороджувального загону перестріла двох німецьких пілотів. Вони хотіли пробитись до своїх. Спершу відстрілювались. Потім один, побачивши, що становище безвихідне, застрілився, а другому куля попала в праву руку, і його взяли в полон.

Але треба сказати, що полонені німці були рідким явищем у нас. Мені самому часто хотілося бодай глянути на німецького солдата, але досі не було нагоди.

Інший зв'язківець, що повернувся вчора з шанців, де був коло телефону, розповів, як німці ввечо-рі, коли була тиша, гукали в рупор до наших шанців українською мовою:

— Лейтенант Литвиненко, переходьте до нас! Годі вам радянських вошей годувати!

Уже майже смеркало, коли я повернувся назад. Зустрівши мене, комісар відразу визвірився і запитав, чому я повернувся, а не залишився там. Я пояснив йому, що про це ніхто мені не казав, а командир мене відпустив. Проте моє пояснення йому, видно, не сподобалося. Взагалі останнім часом він був похмурим і причіпливим. Можливо, це було зв'язане з фронтовими подіями. Проте в мене були щодо цього свої міркування. Мені здавалося, що він хотів якось позбутися мене.

А фронтові справи всіх нас трохи дивували: там була відносна тиша, а про ге вже кілька день коло штабу батальйону зв'язку стояла напоготові вантажна машина з штабними речами, а її шофер щоночі спав у нашому бліндажі.

Наступного дня, увечорі, комісар, сидячи за столиком під ялинкою і п'ючи чай, раптом гукнув мене. Коли я підбіг, він сказав:

— Сейчас в Сельце ідьот бой. Возьмітє етот пакет і отнесгте командіру третьєво полка. Утром воз-вратітєсь.

— Єсть, товаріщ комісар, — відповів я, але додав, що я не знаю розташування полку і в тій місцевості не був.

— Не знаєш? — холодно запитав він. І, допитливо дивлячися трохи з-під лоба, немов би вагаючись, після павзи сказав:

— Ну, ладно, іді...

ВТЕЧА

Перші дні жовтня. Я стою на варті коло штабу батальйону зв'язку. Навколо — тисячотонна темрява. Вона ніби придавила все живе до землі; навіть на лінії фронту панує тиша. Тільки іноді коротко зацокотить німецький кулемет після чергової ракети. Скільки передумаєш, перезгадуєш, стоячи на варті в такі осінні фронтові ночі!

Навколо — густий ліс, і чорна прірва ночі все поглинула, закрила від очей. Іноді з бліндажу вийде комісар або майор, блисне цигаркою, спитає, хто на варті, чи все спокійно, і знову піде спати у своє затишне, тепле підземелля.

Цієї ночі я вартую з дванадцятої до третьої години. Вже десь на хуторі проспівали півні — це означає, що скоро буде зміна. Справді, згодом чути, як черкаючись плащ-палаткою об віти, іде черговий.

— Кто ідьот! Пропуск! — гукаю назустріч у темряву. Він озивається і, підійшовши ближче, велить змінятись. Мене зміняти має посильний майора, сержант Александров. Цей ледачий кремезний сталін-градець, кандидат партії, спить поруч, уже в іншому бліндажі. Під час зміни ми самі викликаємо один одного. Я швиденько вбігаю в бліндаж, намацую його ноги і прохаю виходити. Він незадоволено бурчить і обіцює зараз

вийти. Швидко вертаюсь на своє місце, але його немає довго. Простоявши ще хвилин десять-п'ятнадцять, я знову входжу і буджу. Нарешті, хвилин через п'ять, гидко лаючись, він виходить. Так бувало щоночі. Змінившись, я іду до свого куреня. Надворі посилюється вітер, і ліс починає шуміти, як море.

Сьогодні вже 6 жовтня 1941 року. Спати холодно, почались заморозки, і я дужче вмотуюсь у свою шинелю. Тулюсь до шофера, молодого хлопця з Пензенської області. Від нього, правда, відгонить, як від бензинної бочки, проте стає трохи тепліше. Але виспатися сьогодні після вартування мені не судилось.

Вранці, як тільки почало сіріти, пролунала команда: В ружйо! Миттю одягаємось і складаємо на вантажну машину штабні речі, а за годину вирушаємо в дорогу. На машині нас їде шестеро: лікар і політрук, два сержанти — посильні майора та комісара, я і ще один червоноармієць. Іноді до шофера в кабіну сідає начальник штабу або майор, що їдуть особовим автом.

Куди саме їдемо — ніхто не говорить. Одні знають, але похмуро мовчать. Інші гадають: може відступ, а, може, на відпочинок! Але чому такий поспіх?

Виїжджаємо на головну дорогу і бачимо, що позаду теж їдуть групи кавалерії, артилерії, вантажних машин. Ми дедалі глибше поринаємо в густі ліси Смолєнщини, і аж надвечір зупиняємось у розкиданому селі з похмурими, брудними, непривітними хатами.

Дме гострий вітер, пробує йти сніг. По черзі вартуємо біля штабної машини. Вночі на варті я змерз. Змінившись, хочу нагрітись, заснути, але хати переповнені, не втиснешся: тут і штаб дивізії, і батальйон зв'язку, й інші військові частини.

... І знову ранок.

Видно, як за два-три кілометри дорогою невпинно біжать від фронту в бік Вязьми машини, їдуть вози, військо. А вздовж дороги гонять гуртки скоту. Звідкись долітає гупання гармат. Опівдні хтось із рядових приносить новину, ніби німці коло станції Єльня прорвали позавчора фронт, хочуть нас відрізати, можливо, спробують перетяти шлях на Вязьму. Дивуємось: як же можна так швидко прорватися на добрих п'ятдесят кілометрів углиб? А недавно нам читали наказ Сталіна і Тимошенка про підвищення платні й нагороди начальницькому складові, що обороняв Єльню. От тобі й оборонили! Але наліт німецької авіяції на частини, що відступають по сусідній дорозі, розганяє всі гадки. Ми притьмом ховаємось за хатами, попід тинами, в ямах, бо літаки пролітають зовсім близько. Але нас вони чомусь не чіпають. Проте їх поява ніби підштовхує наш рух далі.

Поки лаштуємось виїжджати, селянам пропонують покинути село, бо все буде спалене. Люди безпорадно метушаться, плачуть, не знають, що їм робити. Який жах! Вони жили тут весь свій вік, а тепер мусять лишити рідне село, майно, хліб і їхати в безвість на голодування; а якщо і повернуться, то знайдуть хіба тільки купи попелу.

— Ні, нікуди не поїду... Краще тут загину, — говорить, плачучи, стара жінка в лахмітті, тулячи до себе перелякану дитину...

Щойно від'їхали від села, як на небі з'являється німецький літак-розвідник. Він спокійно летить тобі, ніхто його не турбує; він ніби супроводить наш відступ. Але за кілька хвилин чути сильний вибух: стовп диму й землі здіймається позад нас. Літак, мабуть, через радіо керує обстрілом, бо наступні гарматні падають все ближче й ближче. Одного зв'язківця, родом з Люботина, поранило в живіт. Уже є кілька поранених і вбитих з нашого батальйону, але ніщо не зупиняє нашого потоку. Тим часом позаду, далеко на обрії і ближче, починають палати села, копи сіна, скирти хліба. Зловісна картина!

Ми тричі потрапляємо не на ту дорогу, вертаємося назад і знову поспішаємо через ліси, мимо поодиноких хат, хутірців. Машини часто

обганяють одна одну, кожен хоче швидше вирватись наперед, утекти від небезпеки. Навіть хмари, ніби теж наполохані, біжать, перекочуються гігантськими брилами, врізаються одна в одну. Нарешті ми, виринувши на хвилину з лісів, з'їжджаємо згори, і перед нами розгортається величезна долина, оточена лісами.

Та що це? Погляди всіх прикипають до велетенського потоку війська: на тракт спливає звідусіль незліченна маса люду і зброї. Страшно глянути! Без кінця тягнуться в чотири ряди десятки тисяч червоноармійців, тисячі машин, гармат, возів. Це була нестримна, навальна, дика втеча кількох армій...

НАС АТАКУЮТЬ ЛІТАКИ

Вливаємось і ми в цю страшну повідь. Вона скрегоче, гримить по каменю й невпинно котиться вперед. Раз-у-раз чути крики, гостру російську лайку. Вже ніхто не питає, куди, що і чому. Все частіше й частіше я бачу, що обабіч дороги валяються покинуті машини, ладункові скрині, гарматні. Якась жінка з дівчинкою, років десяти, сидить на возі біля дороги. Вона їхала навпроти, але її витиснуло військо, і вона тривожно жде кінця цієї стихійної навали.

Мій сусіда-зв'язківець кілька хвилин тому пошепки і з острахом сказав, поглядаючи догори: "Не вистачає тільки налету бомбардувальників!" А капітан, часто висуваючися з кабіни шофера, нагадував: "Слєдітє за воздухом!" Та не минуло і двадцяти хвилин по нашім від'їзді, як хтось раптом заверещав:

— Літаки!

Справді, від обрію, з правого боку, широким фронтом, зловісно гримлячи моторами, наближалося вісімнадцять бомбардувальників і винищувачів. Якусь хвилину наші машини, ніби за інерцією, ще бігли

вперед. Але раптом весь рух по тракту зупиняється, і всі ми, як горобці, випурхуємо з машин і, відбігши трохи, падаємо в лісі, поблизу дороги.

Я теж відбіг від дороги кроків на п'ятнадцять і каменем упав на землю, кинувши праворуч гвинтівку. Все замовкло. Позаду чути лише кілька безладних пострілів зенітки і чергу зенітного кулемета. Швидко відводжу руки, якими я затулив очі і притримував одночасно шолом, щоб глянути на літаки. Бачу, як з літака вививає ться чорна велика гільза. Вслід за цим розлягається жахливий впбух.

Мене щось ударило, підкинуло, в очах мигнуло вогнем, хоч я їх міцно затис долонями. Але я чую, що я ще живий; серце б'ється молотом. Я швидко проказую слова молитви, а потім раз-у-раз повторюю ім'я моєї маленької дочки.

Тим часом літаки, низько спустившись, б'ють з кулеметів по дорозі, по рідкому лісі, по розсипаних скрізь червоноармійцях. Кулі, мов живі, попискують навколо, листя поруч ворушиться від них, і додолу падають відбиті шматочки гілок та кори. Здається, от-от пониже тебе якась куля або літак упаде і розчавить своїм тулубом.

Час тягнеться нестерпно довго. Зненацька починає наближатися дивна тупотнява. Відтулюю очі: ціла череда худоби, смертельно перелякана обстрілом, ніби стадо бізонів, біжить на мене, готова безоглядно потоптати своїми важкими ратицями. Ні, на щастя, одні обминають, інші перескакують і мчать далі.

Нарешті, все потроху вщухає, і я, підвівши голову, бачу, як літаки віддаляються. Беру гвинтівку і чую одночасно, що поблизу в кущах хтссь стогне. Туди біжить червоноармієць.

Ми поволі збираємось коло своєї машини. Раптом мій сусіда, показуючи на мій шолом, питає:

— Що це в тебе таке? Пробило?

Знімаю шолом; з-під нього падає додолу невеличка скалка, а з правого боку бачу дірку: пробитий і шолом, і внутрішня обвідка, а пілотка тільки здряпнута.

— Дивись! — кажу я здивовано. — А я й не чув! А в душі дякую Богові, що почув мою молитву. Вантажні авта знову зриваються з місця і мчать

вперед. Обабіч дороги лежать побиті люди, коні, автомашини.

— Ой, братішкі... помогітє... — лунають з боків благання поранених, і видно часом простягнуті руки, але цих нещасних всі байдуже минають. Авта панічно летять і летять вперед, і навіть санітарні машини не хочуть зупинитись.

Вздовж дороги палають селянські хати, дихаючи на нас вогнем і димом, і ця моторошна картина незмінно супроводила нас, аж поки, шукаючи відпочинку, ми не завернули надвечір в густий ялиновий ліс.

Зупинившися тут після важкого бомбардування, ми якийсь час приводимо себе до ладу. Виставивши над дорогою вартового, хочемо зібрати наші розгублені машини з людьми та рештою командування.

Чекаємо годину, чекаємо дві, але багатьох машин так і немає: вони або розбиті під час налету, або десь понеслися в безвість, разом з усім нестримним потоком, що не перестає мчати повз нас по шляху.

Тільки тепер довідуємося, що начальника зв'язку нашої дивізії тяжко поранено в живіт. Подібна доля спіткала ще кількох зв'язківців; але всі вони лишилось десь позаду напризволяще.

Було вже надвечір. Хмари майже зникли, і сонце збиралось упасти в обійми золотавої хмарки, яка самотньо чекала його на обрії. Ми закінчували вкладати речі на машину, як прийшов комісар і призначив мене на кватирмайстра. Уже за кілька хвилин ми вчотирьох, на чолі з капітаном четвертого ешельону, їхали в якесь із сіл готувати ночівлю.

Надворі вже зовсім смеркло, коли ми в'їхали в село Шилове, що розкинулось вздовж яру, на дні якого поблискувала вода. Переїхавши греблю, го-дину-півтори ходимо по хатах: визначаємо, де яка частина зупиниться. В хатах брудно, темно, лише де-не-де засвічують маленькі каганчики. Люди налякані, стривожені, сидять замкнувшись. В окремих хатах разом з людьми були поросята або й телята.

* * *

Був уже початок дев'ятої години, коли ми закінчили цю роботу. Збиралися їхати назад. І враз капітан звернувся до мене:

— А ви лишіться тут і стійте на греблі, а як приїде частина, покажете квартири.

Це мене ніяк не порадувало. Знову вартування після кількох безсонних ночей і голодних днів! Та що подієш? Треба виконувати "боєвой пріказ".

Надворі стало холодніше, подув північний вітер, небо знов у хмарах, тільки іноді проглядає місяць. Я ходжу вздовж греблі або стою, спершись на гвинтівку. Повз мене і тут рухаються якісь військові частини. Це теж відступаючі. Дороги вони не знають і часто звертаються до мене з запитаннями. Мені набридає стояти пасивно, і я починаю питати, звідки вони йдуть і з яких частин. Виявляється, що все це рештки з-під Єльні: 7ої-, 8-ої, 105-ої, 129-ої та інших дивізій.

Навколо темно, як у льоху, вітер дужчає, здається, от-от піде дощ, а наших частин усе ще немає. Вже минула десята, одинадцята година, а їх і не чути. Може, заблудили або вирішили їхати далі великим шляхом. А я лишусь тут напризволяще, без усяких документів. Що їм одна людина, коли гинуть тисячі! На мені все дубіє від холоду й голоду, але хто цим поцікавиться, хто запитає?.. І в душі прокидається невимовний сум. Як огидла ця черствість, неправда, підлість, брутальність, брудна лайка, без якої не обходиться майже ні один командир! А разом з цим виникає туга за теплом, людяністю, що лишились далеко-далеко, разом з рідним краєм, з родиною і друзями. І я проказую тихенько рядки вірша, що недавно склався в голові, коли я стояв уночі на варті:

Я згадую доню маленьку щодня, Очей Ті любі озерця. О, як би хотілось іще раз обнять. Притиснуть голівку до серця...

Та сили зробити немає цього, Гримлять бо гармати за гаєм І блискає грізно по фронту вогонь, І бій аж до ночі триває.

— Часовой! — раптом гримнув з темряви голос комісара. Він їде на передній машині. Я підбіг, став на підніжку і поїхав показувати квартири.

— Ви будете тут на варті, — звернувся він до мене, коли я зайшов у хату, визначену для нього та майора.

— Все одно, спати ніхто не буде, — додав він. Проте, вже за півгодини обидва міцно хропли,

а з ними й кілька молодших командирів, що зупинилися тут же.

І я без відпочинку й вечері, бо кухня десь поїхала на іншу вулицю, стою знову на варті

Години о другій ночі за селом пролунало кілька пострілів, гримнула Граната, а за кілька хвилин до штабу дивізії прилетіла звістка про сутичку нашої застави за чотири кілометри від села, якраз на містку, з німецькою розвідкою.

Ледве збудивши комісара, я повідомив його про це, але він щось промимрив спросоння, потім сказав "ладно" і знову захріп.

І я далі стою на варті коло хати. Іноді сідаю на ослін, біля дверей, але тоді мене починає хилити на сон. Десь узялося порося, покрутилось біля мене, порохкало і пішло геть. А тим часом у далині піднялися заграви. При їх світлі бачу, що по дорозі рухається невеличкими групами піхота. "Може, наші зв'язківці, — думаю я. — Ми хоч на машинах, а вони третю добу ідуть без відпочинку й їжі".

* * *

Нарешті, сірий холодний ранок. Він помалу підіймає всіх. Я йду до кухні й одержую в казаночок вчорашнього холодного посинілого кулешу, схожого на холодець, який збиралися вже вилити з відра геть, бо треба було варити сніданок.

Десь починають гриміти гармати. Всі метушаться, лаштуються виїжджати. Крізь пошматовані хмари часом виглядає сонце. В повітрі раз-у-раз з'являються німецькі літаки, і тоді ми тулимось до стін будівель, забігаємо до хат.

В одній із них штаб дивізії. Начальники теж метушаться, але, коли загроза меншає, починають щось шукати на мапі, схилившись над столом. Комісар знову призначає мене зв'язковим між штабом, що стоїть у селі, і лісом, де скупчуються прибуваючі частини. Це на віддалі половини кілометра, і я бігаю то сюди, то туди. На мені все вже мокре від поту. Нарешті, прибули наші три сотні зв'язківців і стрілецькі полки нашої дивізії. Вони всі стомлені триденним безперервним походом,

голодні й виснажені. Серед зв'язківців я пізнаю своїх земляків Досенка, Тарасенка, Порталу.

Я ще мав передати останній наказ про дальший перехід піших частин, що стояли в лісі. Цього разу мені дозволено скористуватися особовим автом. Та ледве ми з шофером Бєловим опинились між селом і містком, на рівній, як долоня, місцевості, як майже навпроти нас, низько летячи, з'явились німецькі літаки. Один із них, двомоторовий бомбардувальник з великими хрестами на крилах прямує просто на нас... Одна мить — і ми з шофером вискакуємо з авта і шукаємо, де сховатись. Побачивши позаду малий, майже непомітний місток, поспішаємо до нього. Але відтулина під ним така мала, що я ледве підліз. Одночасно попід лівою рукою, крізь щілину, я дивлюся в протилежний бік містка, чи заліз і шофер? Бачу, що лежить: блищать очі.

— Ти теж тут? — запитав я, але він нічого не відповів. Літаки тим часом помітили більшу здобич, скинули кілька бомб на ліс, де причаїлись наші частини, і полетіли геть.

Повідомивши, що всі піші мусять вирушати далі, ми повертаємось до штабу.

— Добре, що було куди сховатись. Спасибі місткові! — кажу я, обтрушуючи забруджену шинелю.

— А я в ярочку перележав, — усміхаючись, каже Бєлов.

— Як у ярочку? А чиї ж очі дивились на мене з другого кінця містка? Адже на полі нікого більше не було!

Лишалося припустити, що, може, то був черво-ноармієць-дезертир, а, може, і німецький розвідач...

Коли я повернувся, штаб батальйону вже сідав в авта.

— Товаришу комісар, а як мені бути? Я ж не встигну добігти до наших машин. Може, я поїду з вами на підніжці?

— Нічево, как боїшся! Нас, может бить, скарєй уб'ют! — гримнув він на мене злісно і, сідаючи в машину, додав:

— Доґоняй пєшком!

Такий поворот справи мене вразив тим прикріше, що я цілу ніч був на варті коло його ж приміщення. Я відчув, що він ненавидить мене, як українця, або тому, що я писав додому листи українською мовою, а вони ж все перевіряли.

Тим часом машина гуркнула і метнулась вуличкою з села, а я побрів через городи навпростець, щоб не відстати від своїх. Та ледве я відійшов від села на метрів сорок-п'ятдесят, як позаду ляснули револьверні постріли, і коло мене свиснули кулі. Я оглянувся, але позаду нікого не було видно. Ті самі хатки, повітки і стоги соломи коло них. Схвильований, я кинувся з усієї сили бігти, але гвинтівка і вся військова "викладка" заваджали мені, тягли донизу. Серце билося страшно, я задихався, але біг далі. А кулі раз-у-раз посвистували коло моїх вух. До машини лишалося всього кілька десятків метрів; але вони, ніби сполохані пострілами, почали рушати, віддаляючись від мене. Хочу крикнути, щоб зачекали, але в мене немає вже сили. Махаю руками, щоб почекали. Нарешті, хлопці примусили одного шофера спинити хід, і мене просто втяг-лн на машину.

Командири говорили, що це обстрілював нас уже передовий німецький загін; але мені здавалося, що це були постріли з якихось криївок, куди поховались німецькі парашутисти або розвідники в селі.

І от ми знову тікаємо. Головний шлях, яким ми вчора тікали, як виявилось, був зовсім близько від нашої ночівлі. Скоро ми знову побачили, як вздовж нього палали хати. Назустріч, обік дороги, бігла велика годована свиня. Вона, мабуть, щойно вирвалася з палаючого хліва і бігла безвісти. На тракті нас зустріла вчорашня картина, бо його недавно знову бомбардували німецькі літаки.

Ось посеред широкої дороги, якою тепер нескінченно мчать машини, але, може, трохи рідше, ніж учора, на купі якогось лахміття, обличчям до землі лежить голісінька мертва людина. Знову минаємо вбитих людей і коней. Ще одна хвилина — і наша тритонка пролітає побіля своєї сестри, навантаженої гарматнями.

її починають охоплювати язики вогню. Так і жди, що весь пекельний вантаж відразу вибухне. Здається, ще хвилина-дві — і десятки вантажних авт, що проїжджають з обох боків, разом з людьми розметає вибух. Але покищо їдемо щасливо, в обіймах жовтіючих лісів, що стіною стоять вздовж шляху.

Опівдні зупиняємося в якомусь ліску, що клином перетинає нам дорогу. Вилазимо з машини і, згідно з наказом, відразу починаємо копати шанці, кожен для себе. Щохвилини в ліску зупиняються ще якісь військові частини, і за годину робиться тут тісно від машин та людей.

Ось із гущавини кущів починають раз-у-раз бити наші гармати, але де німці, ми не знаємо. Бачимо, як, розсипавшись понад самим лісом, окопується піхота, як протягають зв'язківці телефонні дроти. Проте відчувалося, що вже ніщо не стримає німців при такій безладній утечі.

За таких обставин легко можна було десь зникнути, втекти. Але ніхто не пробував заховатись або відстати від своїх частин. Якесь стихійне, отарне почуття опановувало кожного, бо ніхто не знав, що принесе та ворожа сила, що нас переслідує. І кожен тримався єдиного панічного потоку.

Під час цієї тривалої втечі часто виникала думка: а де ж наша авіяція? І коли деякі з нас насмілювалися запитати командирів, то ті кожен раз відповідали стереотипно:

Певно, на важливіших відтинках...

Коли сонце вже збиралося сховатися за обрій, над крайньою гарматою з'явився в повітрі білий димок і розітнувся вибух шрапнельного стрільна. Стало трохи дивно: адже навкруги ліси, звідки ж німці можуть стежити за рухом нашого війська і так успішно переслідувати нас і тут?

Ще кілька розривів поблизу нас, ще кілька пострілів нашої артилерії — і ми знову сідаємо в авта і женемо в бік Вязьми.

Скільки ми вже проїхали за ці три дні втечі і доки нам тікати?

Але що це? Ціла низка машин їде нам назустріч. Може, підкріплення? Так ні, не схоже. Виявляється, що далі їхати нікуди, дорога під загрозою, — і ми звертаємо ліворуч у долину, де протікає невеличкий потічок. Погода тим часом додає свого: то мрячить дощ, то починає сипати сніг. На душі в кожного робилось важко і холодно. Ніхто не міг знати, де на нього чигає загибель, але кожен був готовий до найгіршого.

Виявилося, що кухня разом з харчовою машиною відсутні: їх послали вперед, до якогось села Пісочки, через яке ми мали їхати. Але маршрут змінився. По неї послали кілька чоловік з машиною. Розшукати не пощастило. Повертаючися лісом назад, зв'язківці бачили, як горіли гори печеного хліба, мішки борошна та інших продуктів, підпалених нашими ж, і вони захопили по кілька хлібин. Хліб відразу розхапали, бо всі були голодні.

Надворі починало сутеніти. Ми наламали сухого верболозу, розвели вогонь і грілися коло нього. Комісар, скориставшися нагодою, почав

перебирати свої папери, кидаючи більшість в огонь... Тут, певно, згоріли списки політично неблагонадійних, хистких, неперевірених, а також політдонесення політруків. Спалив він і детальні географічні мапи.

А я, сівши біля авта, ще робив черговий запис у свій щоденник, хоч і я боявся трохи комісара, який кожної хвилини міг визвіритись і з лайкою запитати, навіщо я і досі пишу, коли навколо така ситуація. Отже для певности я запитую його, чи тримати мої записки щодо історії частини. Дістався позитивну відповідь (єщо дєржї), я вирішив, що це дає мені право писати і щоденник, бо звідти ж я маю черпати матеріяли для історії батальйону. Проте я писав щоденник досить обережно.

Я мав ще з дому каламар із пластмаси, що мав форму гарматня і щільно закручувався. Ручку я давно загубив і, замість неї, користувався шматочком хмизини, до якої ниткою прив'язував перо.

Сіяв дрібний, але досить густий дощ, і було зовсім поночі, коли наказано сісти в машини. Кілька вантажних і особових авт приготувалося до нічного маршу. Комісар призначив командира до кожної машини і тільки тепер сказав:

— Сматрітє же, палаженіє очень серйозноє, ми ідьом на прарив, может бить, удастся... Єслг будет команда іттг в атаку — все, как адін... іначе пуля в лоб...

На машинах, де сиділи зв'язківці, йому відповіла глибока мовчанка. В цій темряві можна було б подумати, що вони стоять порожні. Аж ось хтось ворухнувся, цокнув зброєю. Нарешті, машини загурчали, і одна по одній рушили на шлях, по якому в бік Вязьми, часто блискаючи ліхтарями, їхали машини, гармати і зрідка легкі танки.

Раз-у-раз зупиняємося, створюється тиск. Усе їде знов у два-три ряди.

Кругом лунає московська лайка. Комісар усе вихоплюється з своєї машини, що їхала попереду, бігає то назад, то наперед, лається, хапається часом за револьвер, намагається врегулювати рух.

Ось попереду і поруч їдуть важкі гармати. їх обсіли кругом випадкові вояки, навіть на жерлах сидять вони один біля одного рядочком, мов горобці на тину. Гармати повзуть повільно, а в повітрі висить обридливе скреготання плазунових тягачів та чмихання двигуна.

Нарешті, шлях ділиться надвоє. Більшість, у тому числі й гармати, повзе дещо ліворуч, певно, на тракт, а ми, трохи повагавшись, мов у тій казці, перед трьома шляхами, повертаємо праворуч. Чорною стіною до нас підповзає ліс, з якого чується стогін і розпачливе благання якогось пораненого допомогти йому; але ніхто не зупиняється. Така доля найбільше лякала кожного з нас.

В далині раз-у-раз спалахують ракети — значить, там німці. Всі почувають себе напружено. Так і жди, що з темного лісу в тебе почне стріляти німецький автоматник. Незабаром потрапляємо в глибокий яр, на дні якого чути мотанину, лайку і гуркіт машин. Загрузло кілька машин і танк. Обминаємо їх, ледве переїздимо небезпечні місця і по крутій дорозі вибираємось нагору, на рівну дорогу. Наша машина теж іноді загрузає, але ми гуртом попи-хаємо і виїздимо на сухіше.

Вітер сильнішає, шматує хмари і жене їх цілими отарами кудись у безвість. Десь далеко палахкотять пожежі, а трохи ближче, праворуч, може, за один або два кілометри від нас, ніби якась потвора світить шістьма очима в темряві. Іноді двоє з них погасають на мить, а потім спалахують знову і вогняними віялами б'ються в темряву ночі.

— Мабуть, танк, — каже хтось, — або панцерне авто. І кожен хоче швидше бути далі від того дива.

Ось в'їжджаємо в якесь сільце чи хутір. Ліворуч від дороги стоїть великий зіпсутий танк, а праворуч — гармата разом з плазуновим тягачем. Ми намагаємось проїхати поміж ними, але зупиняємось: зачепились. Довго пручаємось на однім місці, аж, нарешті, вириваємось із цих металевих обіймів.

За якусь годину в'їжджаємо в невисокий, але густий ліс. Надворі починає повільно сіріти. Тут знову скупчується сила різного війська. Дорога після дощу слизька, і подекуди можна їхати тільки в один ряд. Над лісом і галявиною, вкритою густою травою, підіймається ранковий туман. Коли зовсім розвиднілось, ми, заглибившися в гущавину лісу, почали заправляти машини пальним. Всі заметушились, забігали з відрами, з баньками шукати цистерни з беінзиною, щоб запастись на дальшу дорогу. Але куди брати, коли, крім невеликої бляшаної баньки та відра, шофери більш ніякої тари взагалі не мають! Лише зрідка були на машинах залізні бочки.

Аж ось майор бігає від машини до машини і жене зв'язківців іти на прорив. З цього ми довідуємося, що німці вже перетнули нам шлях. Але до нашої машини цей наказ якимсь чудом не доходить. А за кілька хвилин прибіг майор і розкричався, що ніхто з нашої машини не пішов на прорив. Але було вже пізно. За якусь годину всі повернулись, не знайшовши ворога.

В ОБІЙМАХ ПАНІКИ

Знову потроху посуваємося вперед. Ось виїжджаємо на велику квадратову галявину, що ліворуч переходить у низину, поросту осокою. Сюди з'їжджаються сотні машин і вояків різної зброї. Починаємо збиратися — свої до своїх, ставити машини в лад.

Праворуч між деревами хтось знайшов і розкрив покинуту бочку з маслом. Там уже збився великий гурт червоноармійців. Масло шматками виколупують і розносять у різні боки до своїх авт. Хтось знайшов бочку з

медом. Кинулись бігти туди, але було вже пізно: бочка лежала порожня. Іноді в лісі чути якісь провокаційні поодинокі постріли.

Та не встигли ми й трохи привести себе до ладу, як над нами пролетів знайомий нам німецький розвідувач, а вслід за цим ліворуч, над лісом, брязнуло шрапнельне стрільно, а потім друге. Всі відразу кинулися, хто куди: одні помчали автами вперед, а ми перетинаємо осокувату низину, трохи не загрузаємо з машиною і ховаємось між густими деревами лісу. Але незабаром повертаємо машину і здоганяєо тих, що поїхали просто.

Скоро наганяємо безладну череду авт і вливаємося в загальний потік, опинившись на якійсь довгастій низині, може, з кілометр завдовжки. Навколо нас, по положистому схилу піднімаються високі ліси. Посеред галявини — стіг сіна, праворуч

— хата.

Недавні розриви шрапнельних стрілен посилюють це овече безладдя, напружуючи нерви, кожен не хоче лишатися самотнім вовком серед цього невідомого безкрайого лісу. Шофер ніби відчуває це

— він переганяє десятки інших машин і вклинюється в лаву перших. Ніхто вже не намагається порядкувати в цьому шаленому потокові, кожен робить на свій смак, аби тільки держатися гурту. Куди перша машина, туди й сотні задніх, разом з начальниками дивізій, полків, батальйонів та рядовими червоноармійцями. Стоїть суцільний гуд, скрегіт, рипіння.

Тут уже дороги немає — всі мчать по трав'яному килимі, слідкуючи за першими машинами і, може, навіть заздрячи їм. Але раптом спереду, в лісі чути постріл, і ми бачимо, як невеликий трасуючий гарматень з лівого боку блискавкою перетинає шлях першій машині, і вона вмить зникає в клубах диму. Одна хвилина, і всі, як на команду, не давши

жодного пострілу, повертають назад і біжать, зробивши петлю, у правий закуток долини, сподіваючися, що, може, там ніхто не перетне дороги. Тепер наша машина вже не рветься в число перших, а тримається середини. Але і в цьому закутку невдача: заклекотав кулемет, і всі кинулись у протилежний бік. Цього разу машини вже не мчали струнким потоком, а бігли навмання, ніби розполохана отара. Наша машина підскакувала, газувала і неслася через невеликі кущі попід деревами. Гілля шкрябало, рвало одежу, било по обличчю, а ми хапались за борти машини, один за одного, щоб не звалитися додолу.

В одному місці так струсонуло, що я вмить злітаю геть; потім схоплююсь і біжу позаду, тримаючись руками за борт машини. Але на ній під час цих перегонів скільки вже понасідало вояків з інших частин, що я ледве спромігся повернутись на своє місце.

Проте довго їхати нам не пощастило. Перетнувши долину і в'їхавши в ріденький ліс з північного боку долини, машина раптом зачмихала і стала в болоті. Спершу всі думали, що вона застрягла; але шофер "порадував" нас словами, що немає бензини. Запасу теж не було. Поблизу стояло ще кілька машин: одні застрягли, інші теж були без пального.

Ліворуч саме зупинилось особове авто, в якому їхав комісар. Побачивши нас, він вискочив, підійшов і взяв з машини недавно одержану ним нову валізу. Потім перекидав свої речі, взяв дещо і пішов, а решту розхапали вояки. Сівши в авто, комісар висунув голову з дверець і крикнув:

— Не забудьте розбити машину!

Але розбивати було ніколи, та й відповідного бажання ні в кого, певно, не було. Взявши свої найпот-рібніші речі, ми покинули авто. Капітан Зорін, старий, трохи згорблений, що сидів досі в кабіні біля шофера, почав збирати зв'язківців, щоб іти далі зорганізовано.

— Товаришу капітане, — звертаюсь до нього, — може, краще підемо по два-три? Так буде безпечніше, — додав я, бачачи, як в усі боки, мов журавлі, потяглися рідким лісом червоноармійці.

— Ви осторожнєе с такімі предложеніямі! — гримнув він на мене і повів групу зв'язківців на щойно в'їжджену дорогу. Я з Тарасенком ішов позаду. Скоро ми відстали — він перезувався — і пішли самі. Ліс у цей бік рідшав, і ми незабаром опинились на узліссі. Дорогою нас нагнала якась машина з двома пораненими і підвезла трохи. Вибравшись на узвишшя, на якому стояла церква і кілька хаток, що ховалися за нею, ми хотіли знайти своїх; але нікого з нашої частини не було. Проте лівіше від цього шпиля було повно червоноармійців. Одні готували собі їжу, другі, викинувши з машин вату, марлю та інші матеріяли санчастини, палили їх.

Ми з Тарасенком вирішили разом шукати своєї долі, триматись один одного.

— Ех, коли б це на рідній землі! Тоді б ми знали, що робити, — сказав Тарасенко, — а тут чужина, хто тебе перевдягне й заховає...

Це була свята правда. Ми тримались купи, бо боялися загубитися в цих чужих лісах, серед чужих людей.

Тим часом наближався вечір, дощ непомітно перейшов у мокрий сніг. Голодні й промоклі, ми повільно рухались галявиною, не знаючи, що нам робити далі. Іти було важко, і я викинув наскрізь промокле рядно, що було на мені. Дорогою ми зустріли двох молодих командирів — українців з першої сотні, які теж блукали без певних намірів. В лісі роїлось від безпритульних вояків: одні стояли і чогось ніби чекали, другі шукали своєї частини, треті лаштувалися варити вечерю.

Далі ми вийшли до якогось пагорбка, оточеного великою галявиною. На самому горбі самотньо стояла хата, оточена деревами, а коло неї ми

побачили чималий гурт війська. Як виявилося, знову збирались іти на прорив. З гурту махали руками, закликали іти до них. Дехто знехотя підходив; інші іронічно поглядали, стоячи віддалік на узліссі. Серед того гурту був також один з командирів нашого батальйону. Відчувалась повна втрата дисципліни. Звідкись приповз туди і невеличкий танк, але проти якої сили вирушати і де вона стоїть — ніхто не знав.

Ми хотіли теж розкласти вогонь, щоб щось зварити, але хмиз був мокрий, не горів. Один з сержантів запропонував іти до гурту, щоб разом вирушити на прорив. Ми знехотя побрели; але, дійшовши до середини галявини, почули, як десь гримнула гармата, і біля гурту, що зібрався на шпилі, брязнуло кілька розривів. Певно, тут, серед лісу, були німецькі шпигуни, які по радіо керували цим обстрілом. Тоді всі вирішили йти покищо в ліс. Тим часом наповзали все густіші сутінки і падав повільний, ріденький, мокрий сніг.

Не встигли ми заглибитися в ліс метрів на тридцять— сорок, як позад нас зататакав німецький автоматник; потім озвався ще один, десь з другого боку галявини. Це, мабуть, німці обстрілювали з навколишнього лісу тих, що готувалися до прориву. Але де ті автоматники, ніхто не цікавився. Говорили, що вони ходять у нашій формі з гвинтівками, а під шинелями тримають автомати. Також казали, що кількістю пострілів вони одночасно сигналізують своїй артилерії про кількість ворога і напрям його руху; отже мали своєрідну абетку Морзе.

Іти далі вже не було сили і бажання, і ми зупинилися, щоб спочити і з'їсти трохи сухарів. Близько мене стояв віз, а під ним лежав дідусь-санітар; трохи збоку паслась коняка. Коли зовсім стемніло, дідусь запропонував мені йти до нього під віз. Я лягаю поруч нього, і він прикриває мене якоюсь це-ратою. Швидко починаю дрімати, проте ще якийсь час чую, як іноді лунають постріли.

ТРИВОЖНА НІЧ

Вночі земляки будять мене, пропонують іти далі. Ідемо навмання на схід. Ліворуч, десь серед кущів блимає вогник. Обминаємо. Кожен іде обережно, боячись лишитися тут з раною на тілі. Праворуч щось біліє. Підходимо: стоїть вантажна машина з лантухами борошна. Хтось уже, видно, брав,: бо борт спущений, лантух надібраний. Праворуч, з ліска ніби хтось злегенька посвистує, ніби кличе. Зупиняємось, помалу підходимо. Це такі ж, як і ми. Вони прилучились до нас. Йдемо деякий час разом. Дехто вже без гвинтівок. Умовляємося, щоб ніхто ні при яких обставинах не стріляв.

В далині все ще лютують пожежі, в іншому місці йде бій. Чути гарматні постріли, видно, як рої тра-сівних куль вогняними стрілами густо літають з одного місця в друге.

Одні з нашого гурту пропонують іти праворуч на пожежу, другі — на темну лінію обрію. Розбиваємося на групи і йдемо, куди кому подобається. Ось із темряви виступає якась повітка. Заходимо. В одній половині лежить трохи соломи, в другій, по всій підлозі — дрібна картопля. Не спавши вже кілька ночей, я пропоную лягти і заснути до ранку, а то хтось постріляє нас у темряві. Заходимо вп'ятьох, світимо сірник і лягаємо на солому. Поруч лягає мій земляк Тарасенко. Обидва сержанти з його сотні кудись ідуть, не хочуть тут ночувати. А вночі, коли я спав, зник і Тарасенко.

Пізніше, коли вони повернулися, я довідався, що сержанти десь назнали цукор і підмовили йти з ними і мого земляка. Але в лісі натрапили на автоматника, і одному з сержантів пробило ногу. Мене дивувала психологія цих людей. Будучи в таких обставинах, виснажені і змучені, вони ще цікавляться цукром^ якоюсь наживою та ще вночі! Апетит до всяких покинутих речей мали особливо селяни

Та найбільша несподіванка в цьому нічному блуканні була попереду. Вночі, коли всі ми спали, в повітці раптом блимнув сірник і хтось крикнув:

— Паднімайсь!

Ми поволі і знехотя підвелись.

— Сколько вас? Пять человек?

Всі мовчали. При світлі сірника ми побачили, що перед нами стояла людина в червоноармійсько-му, з трьома трикутниками на петлицях.

— Ну, гайль Гітлер! — раптом сказав невідомий. Але ще ще більше вразило всіх, коли після цього він запитав:

— Вінтовки у всех есть, — і побачивши, що один без гвинтівки, суворо звернувся до нього:

— Ви знаєте пріказ Реввоенсовета? Ви почему без вінтовкг?

Ці контрасти остаточно спантеличили нас. Ніхто не знав, з ким маємо справу. До того ж я помітив, що він був добре випивши.

— Ну, гайль Гітлер, гайль Гітлер! — знову повторив він, і в мене промайнула думка, чи не перевдягнений це автоматник. Але ледве ми вийшли з повітки, як він знову сказав:

— Нам нужно іттг на прорив, нас окружілі. Пройшовши з нами трохи від повітки і лишивши

нас біля якоїсь догоряючої будівлі, він зник у темряві, звелівши хвилину зачекати. Ждати чи не ждати? — ворухнулась у кожного думка. Тим часом до нас підійшов, як можна було здогадуватись по кашкету, якийсь командир-енкаведист, але без відзнак. Не встигли ми щось вирішити, як з'явився той невідомий на білій з плямами конячині. Показавши рукою у південносхідній бік, він звелів іти, не наближаючись

до лісу. Щойно прибулий командир умовляв усіх нас не слухатись і вимагати від конвоїра документів. Але всі мовчали. Тоді командир сам зупинився і сказав:

— Покажіте документи, кто ви такой?

Але у відповідь почулась гостра московська лайка і клацнув замок гвинтівки. Проте вершник став триматися трохи ззаду, далі покрикуючи, щоб ми не підходили до лісу. Вибравши слушний момент, я шугнув, пригнувшися, праворуч у ярок, разом з одним червоноармійцем. Понад нами свиснули дві кулі. За кілька хвилин ми були знов у лісі.

Хто він був, цей підпилий в червоноармійській одежі? Може, полонений червоноармієць, що помагав німцям збирати розпорошених, безпорадних вояків, а, може, якийсь переконаний більшовик, що, хитро маскуючись, намагався виявити наші настрої і відвести нас, куди слід.

* * *

Проблукавши до ранку в лісі, по невідомій місцевості, ми натрапили на догоряючу копицю сіна, коло якої грілося кілька червоноармійців. Там був і командир-енкаведист, що вимагав документів у конвоїра. Він сушив онучі і розповідав іншим про недавню пригоду, вдесятеро перебільшуючи свій героїзм. Нас він не впізнав.

Мене гнітило те, що я не знайшов своїх земляків, зокрема Тарасенка.

Надворі розвиднялось, і ранок розігнав наш гурт. Ми розбрелися в різні кінці лісу. За мною йшов чорний, низенький, старий росіянин і той самий командир у кашкеті з червоною околичкою. Перейшовши річечку, ми опинилися біля воза з продуктами. Я взяв повний казанок масла і кілька концентратів каші. Поруч на траві лежав сувій бархану на онучі, що теж став у пригоді. Шукаючи місця, де отаборитись, ми натрапили на сриньки з білизною і теж узяли, скільки кому хотілось. В одній з

розбитих машин я знайшов теплу ковдру. Попоївши здобутих харчів, я переодягся: викинув усе брудне і одяг чисте, нове. Тоді ж викинув і зошит, де писав історію батальйону. Але не щоденник.

Вгорі часом пролітав німецький розвідач. Десь далеко лунала стрілянина. Ми почули, як позад нас, за горбком, у ліску проїхало особове авто.

— Дай вінтовку, я найду пасматрю, — сказав командир з червоною околичкою і, взявши мою гвинтівку, зник у кущах.

Минуло з півгодини, але він не повертався. Десь ліворуч від нас посилювалася стрілянина, а в кущах, тут і там було чути гомін блукаючих людей у шинелях.

Ми з росіянином вирішили знайти, краще місце і перебрались на другий бік річки під дерева. Пара коней з возом стояла у вузькій річці. Спереду — крутий урвистий берег, а з боків — звалені дерева, що не давали коням вибратися з тієї халепи. Бідні тварини жалібно поглядали на нас, іноді іржали. Скільки часу вони вже мучилися так? Я хотів спробувати прибрати суху вербу, що простяглася від одного берега до другого. Присів і намагався зрушити її з місця. Раптом поруч у кущах затріщало. Я підвівся. То були якісь дві жінки і військовий, ніби з командного складу. Несподівано поблизу почулися постріли, і ці люди кинулися тікати в протилежний бік. До нас наближався, зростаючи, якийсь гомін. Раптом мій супутник підвівся і сказав:

— Чуєш, мабуть, німці йдуть...

— Та які там німці, — заперечив я, але прислухався і розгадав ці вигуки. Це наступала розстрільня німецької піхоти, вигукуючи: "Гайль, гайль!"

Мій супутник нервово завертівся на місці, мов не знав, що далі робити.

— Ну, ти не крутися, — рішуче сказав я до нього, — і ледве перший німецький вояк виринув із-за куща з гвинтівкою напоготові, ми підняли руки догори, а я сказав:

— Не стріляйте, ми беззбройні. Проте він, наблизившися, запитав:

— Габт ір ваффе?

Я знову сказав йому німецькою мовою, що жодної зброї ми не маємо.

Це був зовсім молодий, чисто одягнений і виголений німецький солдат. Він ступив ще крок, зняв з мене шолом і кинув у бур'ян, зірвав з пілотки зірку, помацав у моїх кишенях і, взявши звідти кілька грудок цукру, а з мого казаночка шматок хліба, звелів іти за лінію розстрільні. На щастя, йому не спало на думку пошукати і в казаночку: там, під сухарями було моє масло.

Поблизу стояла група німецьких офіцерів з біноклями. А німецька розстрільня тим часом просувалася вглиб лісу. Десь далі чути було гарячу стрілянину і розриви бомб. Я і мій супутник простували в напрямку до села чи хутірця, через якийсь обліг. Ідучи, я побачив забитого червоноармійця, що лежав лицем до землі. На голові видно було криваву пляму.

В НІМЕЦЬКОМУ ПОЛОНІ

Тим часом з усіх кінців, мов струмки до більшого річища, спливалися групи беззбройних людей в червоноармійській одежі. А за годину на вигоні біля цього селища зібралося вже кілька тисяч полонених.

Вони сходилися звідусіль без усякого конвою, поодиниці і більшими гуртами. Люди відразу переродилися. Вони жартували, багато говорили, а в очах спалахнув вогонь надії, вогонь, який у нас, українців, лютий окупант нещадно гасив протягом багатьох років.

Воля, родина, вільна батьківщина! — стукало схвильоване серце, напоєне свіжими сподіванками. Ile було 10 жовтня 1941 року, о десятій годині ранку.

А побіля нас рухалися щораз нові німецькі танки, їхали різноманітної форми військові авта, а збоку, без усякого маскування, серед поля стояло кілька гармат; вони били кудись у далечінь.

Потім над нами з'явилася група літаків. Вони кружляли низько над нами, перехиляючись то на один, то на другий бік, ніби радіючи з своєї перемоги.

А полонені, оточені невеликою вартою, мов велетенський комашник, ворушилися, гомоніли, шукали людей з своїх частин. Я теж ходив сюди й туди і побачив лейтенанта Серґєєва. Мені пригадалося, як він якось, чистячи біля свого куреня револьвер системи Нагана, казав до сержанта:

— Шість набоїв у німця, а сьомий собі! Хотілося тепер запитати: "А де ж сьомий набій

подівся?" Але він мене мало знав, я був тоді випадковим свідком, та й недоречно було питати в такій ситуації.

В іншому місці я впізнав одного з старшин хе-мічної частини. Це був високий худий жид. Він був похмурий і голосом, повним безнадії, казав:

— Тепер доведеться помирати...

Ці слова я зрозумів тільки пізніше, коли довідався, яку потворну жорстокість несуть німці жидівському народові, вбиваючи навіть жінок і дітей.

Поблизу, під вербою, німці нашвидку викопали яму і поховали двох своїх вояків, забитих десь сьогодні вранці.

Надвечір, після поверхового обшуку, під час якого нам запропонували віддати всі кишенькові ножі і навіть леза до гоління, нас вишикували по вісім осіб, і шість тисяч бранців рушило в довгу, тяжку і голодну дорогу до таборів.

Колони рухались досить швидко. Наша валка розтяглася на цілий кілометр або й більше. Попереду їхала одна панцерна автомашина з кількома кулеметами і легкою гарматкою, а позаду — друга. Крім того, з усіх боків супроводили нас німецькі конвоїри, що весь час погукували: "Льос, льос, ап, ап... шнель, шнель", а іноді давали й доброго стусана в спину.

Ось ліворуч стоїть біля своїх авт якась німецька частина. Вояки дивляться на нас з погордою, про щось насмішкувато розмовляють, щось вигукують на нашу адресу. Потім один зривається з місця, підбігає і б'є крайнього полоненого ногою в зад:

— Швидше йди, чого так плетешся, мов п'яний! — вигукує він. Потім хотів зробити те саме й мені, але я вмить відскакую; він, махнувши з розгону ногою в повітрі, трохи не впав і, вилаявшись, пішов назад.

Уже давно смеркало, а нас женуть і женуть кудись на захід. Почав сипатися дрібний сніжок. Уже десь о десятій годині вечора зупиняємося, нарешті, біля якоїсь високої будівлі, що стояла над дорогою за колючою огорожею.

Входимо на подвір'я. Виявляється, що в цій будівлі вже повно полонених. Нам показують на солому, що лежить товстим шаром. Всі стомлені, змучені: ні їсти, ні пити ніхто не питає. Кидаємося швидше до соломи, щоб заснути після кількох безсонних ночей. Та ледве збігаємо на солому, як чуємо з-під неї лайку, прокльони і погрози: тут лежать, позаривавшися з головою, ті, що їх пригнали сюди раніше, ніж нашу партію.

— А де ж нам ночувати? — питає кожен сам себе. І ми розповзамося по великому подвір'ю, де на

рогах видно високі вартівні.

Походивши по дворі і не знайшовши кращого місця, вертаюся до соломи. Обережно шукаю щілини, де б і собі лягти поміж людей. Але вони лежать так густо, що вклинитися нема змоги. Спершу знайшовши місце для ніг, я присідаю над соломою, потім поволі, дрімаючи, схиляюся на чиїсь боки чи ноги і так з часом вгрузаю поміж людських тіл і нагрібаю соломи зверху.

Сотні людей іще шукають притулку. То тут, то там чути ойкання і лайку. Адже тут є і хворі, і легко поранені.

Проспавши кілька годин, я прокинувся і вже не міг лежати далі. Здавили з боків так, що дихати стало важко. Встаю і ходжу по таборі або сиджу на якійсь дровині. Надворі холодно.

Була думка спробувати втекти, але вартові раз-у-раз пускають ракети, освітлюють все навколо.

— Ні, треба витримати цю подорож, — умовляє розум, — колись лее кінець цьому буде, а там побачу; може, пустять додому.

Ледве почало сіріти, як знову виводять усіх на дорогу, і рушаємо далі. Два-три рази на день зупиняють на короткий відпочинок. Дозволяють напитись, але їсти тільки обіцяють:

— Почекайте. В дальшому селищі мають дати хліб.

Приходимо у місто Спаск-Дєвіцк, але їсти знову нема. Під час відпочинку десь хтось, може, дістає від населення, але взагалі варта не підпускає місцевих людей. Знаходимо спалену крамницю і купи соли. Нагрібаємо її собі в хусточки, в торбинки — буде їжа, то посолимо.

Я ще маю в своєму казаночку трохи масла, шматочок сала і трохи сухарів. Пильно ховаю, щоб не вкрали, і крадькома їм по ложечці масла на день із шматочком сухаря. Пізніше масло перекладаю в торбу від протигаза, який давно викинув, і замасковую його зверху різними речами.

В одному місці під час відпочинку на обід варимо юшку. Один знайшов по дорозі дві чи три картоплини, інший — жменю пшениці, а я даю масла на засмажку. Варимо повний казаночок і, хапаючись, їмо чудову їжу, обпікаючи губи і все в роті. Так смачно пообідати пощастило лише на третій день наших мандрів.

Коли проходимо лісом, вартові ще дужче пильнують і женуть швидше.

Дехто тікає в ліс, чуємо постріли конвоїрів, а іноді й бачимо, як той чи той полонений, вибравши догідний момент, зникає десь за деревами.

Радість людей і рожеві мрії про швидке повернення додому поволі почали затьмарюватися. Проте надія на щось краще, на те, що Україна все ж буде вільною, щодня гріла багатьом із нас стомлене серце, додавала сил.

Тепер уже ішли валками, мов отара, не дотримуючи рядів.

Перетнувши довгу лісову смугу (казали, що це Пінські ліси), виходимо на шосе Київ-Москва і потрапляємо поруч нього за колючий дріт.

Стає дедалі холодніше. Розводимо багаття і спимо, полягавши просто на землю, навколо вогню.

Вранці на шосе зупиняються німецькі вантажні авта. Одні з полоненими, інші порожні. Бачу, що гурти полонених, взяті з нашої загороди, сідають у порожні авта. Кажуть, що їдуть на Рослав.

Користуючись німецькою мовою, пробиваюсь і я до тих авт і теж опиняюся в числі цих щасливих. Боже, як приємно після триденного походу їхати у вантажному авті! Хочеться думати, що цей швидкий рух все ж наближає тебе до кінця цієї страшної мандрівки.

Та ось і Рослав. Знову в таборі. Але їсти не дають, а знову ставлять нас у колону, і холодні, бездушні вартові ведуть кудись далі на захід. Ночуємо на лузі без усякої огорожі. Кущі і трава вже вкриті снігом. Присідаємо навпочіпки, один біля одного, щоб було тепліше; ззаду так само сідає другий ряд, спинами до наших спин; а зверху вкриваємо себе плащ-палатками. Сніг, що почав був знову сипати, переходить у дощ і дошкуляє нам ще гірше.

Тут я познайомився з земляками із Полтави, Лисенком і Рудьком. Обмінюємось адресами. Хто перший прийде додому, має сповістити родини інших двох: бачився, мовляв, там і там. Хай рідні бодай знають, що ми потрапили в полон і були ще живі в жовтні 1941 року.

Але всі ці знайомства скоро губляться, люди перемішуються безнастанно — вдень і вночі.

Лише на п'ятий день дістаємо по невеликій довгастій хлібині на кожних двох. Вози з хлібом стоять над дорогою, ми, проходячи повз них, одержуємо цей хліб, спечений ніби з висівок, а не з борошна. Хапаємо його, мов шалені; сваримося при розподілі, зголоднілі, пхаємо його в рот.

І йдемо далі. Тримаємось якоюсь надлюдською силою. Бо ні заслабнути, ні пристати не молена. Такого чекає постріл конвоїра. І вже не один десяток, захворівши чи знесилившись від голоду, ліг трупом на дорозі.

На п'яту ніч ночуємо в лісі над дорогою. Цього дня притис мороз, навіть вода скрізь по калюжах позамерзала. Розводимо вогнище і знову складаємось на юшку. Поївши, дрімаємо, скоцюрбившись біля купки жару від вогню. Та ледве задрімали, як чуємо поблизу якийсь постріл і крик. Виявляється, що в цьому лісі, певно, під час воєнних дій, полишались набої. На одному місці, де вони були, наші розвели вогонь, і стався вибух. Багаття розкидало, когось легко поранило в ногу, комусь обсмалило обличчя.

Ідемо по теренах Білорусії. Люди часом виносять хліб, проте варта не дозволяє брати. Але голодні полонені часом не витримують, кидаються, як звірі, до людей з хлібом, не зважаючи навіть на постріли.

Ось з придорожніх хаток вийшла гарна молодиця. Вона винесла хлібину. До неї кидається кілька полонених, оточивши її з усіх боків. Вартовий німець підносить гвинтівку і стріляє в гурт. Жінка падає, не здригнувшись, а решта розскакується. Постріл їх не зачепив, і вони біжать назад до лав полонених.

Якийсь полонений збігає з дороги в ярочок напитися води з ями, виритої вибухом бомби. Та ледве він нагнувся, щоб зачерпнути води долонею, як гримнув постріл, і полонений падає просто в яму з водою, з якої пив.

Жах сковує серце. "Ні, це не ті німці, що були на Україні 1918 року, — думається мені, — це варвари, тупі вбивці!"

Ідемо далі, в глиб білоруської землі. Переходимо села. Деякі дихають чимсь рідним, нагадують наші рідні села. їхні хати теж вкриті соломою, подібні до наших.

Уже смеркало, коли ми зупинились на дорозі серед одного з таких сіл. І, на превелике наше здивування, нам дозволяють заночувати в хатах цього села. Нас пускають гуртами, щоб не всі разом кидались до теплих жител. Доки дійшла черга до шерегу, де стояв і я, уже стемніло зовсім. Поспішаю до хат. Але кожна вже повна. Що гірше — самі полонені позамикали їх зсередини, щоб не набивалося забагато. Стомлений голодом і дорогою, даремно ходжу від хати до хати: ніде не впускають.

Тоді пускаюсь на хитрощі: стукаю у двері і, коли чую відповідь, що немає більше місця, грізно гримаю по-німецькому:

— Відчиніть негайно!

І справді, це помогло: двері негайно відчинились, і я опиняюся в теплій хаті. Тут всього п'ятеро полонених і господарі: старенька бабуся, молодиця і двоє дітей. Господині такі милі, співчутливі, раді допомогти нам у біді.

печі вже горить вогонь і вариться картопляна юшка, а бабуся показує нам, де кому спати. Вона розповідає, що її син теж поневіряється десь на війні, а другого "забрало НКВД" ще до війни — так і слід пропав.

Всі ми сидимо, мовчазні, і майже дрімаємо. Але гаряча і невимовно смачна юшка нагріває наші серця, і ми поволі починаємо розповідати про своє горе, про голодні мандри.

Бабуся й молодиця розмовляють доброю білоруською мовою. І вони видаються такими рідними! їх мучив той самий ворог, вони терпіли те саме, що й ми.

Мені дозволено спати на печі, де лежало трохи проса. Я простеляю свою шинелю і, не ймучи віри, що я цього разу спатиму "в теплі й добрі", за кілька хвилин засипаю. А у двері нашої хати ще не один раз тарабанять нові полонені, що шукають ночівлі.

Ледве почало сіріти, як уже почали гукати, щоб виходили. А снідання вже на столі. Хапаємось, їмо знову смачну юшку, дякуємо жінкам за їхню добрість і людяність і біжимо. А бабуся випроваджує нас із слізьми на очах.

Від цього спання в теплій хаті і від гарячої доброї їжі я ніби ожив: в серці надія, я бадьоріше йду і навіть поволі випереджаю інших, потрапляючи в перші лави колони. Попереду і з усіх боків ідуть конвоїри, а ще далі, на чолі колони їде та сама панцерна автомашина.

Пробую розмовляти з німцем-конвоїром. Він — молодий, ще років тридцяти баварець — розповідає про свою родину, про воєнне життя. Відчуваю, як багато в житті важить знання іншої мови. Німець, що донедавна холодно покрикував на поло* нених, почувши, хоч і не зовсім досконалу, мою німецьку мову, навіть від полоненого, стає іншим. До нього ніби повертається людський образ, людський спосіб говорити.

Опівдні він мені сказав, що йдемо до міста Кpі-чева і що лишилося до нього ще 10-15 кілометрів.

До Крічева приходимо 16-го жовтня, надвечір. Частину колони заводять на подвір'я якоїсь школи. Потім з'являється командир і пропонує всім українцям відокремитись. Майже третина людей відходить набік з радісною усмішкою, з надією в очах.

Ще донедавна чужі й мовчазні люди, ми починаємо розмовляти рідною мовою, розпитувати, хто звідки, признаватися до однієї спільноти.

Але наша радість була короткою. Скоро всіх знову змішують докупи і приводять на подвір'я цементового заводу. Надворі вже смеркало і дув морозний вітер, але нас загнали тільки за перший дріт, а далі, до головного подвір'я не пускають. Знову без їжі ночуємо тут, мов отара овець. Присівши до землі і попритулявшись один до одного, тремтимо від холоду, цокотимо зубами, а зверху пускається сніг. Хтось посунувся, і вся отара посувається один за одним, щоб не замерзнути на смерть. Чується стогін, що нагадує якесь скавуління.

В ТАБОРІ ПОЛОНЕНИХ

Так минає ще одна голодна, а головне — безсонна ніч. Вранці нас перераховують і пускають за другу огорожу. Бродимо по табору. Вздовж колючої огорожі і тут стоять вартівні. На подвір'ї, в одному кінці — величезні споруди з високими покрівлями, але без стін. Кілька дощаних будівель, але там повно полонених. В іншому кінці — кухня, біля якої стоять два великі баки.

їсти дають лише раз на день. Тож і ми — щойно опівдні — стаємо в чергу і дістаємо в свою посудину по черпаку баланди. Ця баланда: іноді зовсім холодна, бо її варять раніше і виливають у ці баки, а згодом видають.

Таборова поліція з німців і частково з полоне-них-росіян. Поліцаї ходять з палицями і безжалісно б'ють по спинах і по головах за кожний непослух. Пильнують за чергою по їжу. їх тут називають "палочніками". Деякі німці ходять з собаками-вів-чарками, що за наказом кидаються на полонених.

Ходимо зарослі, брудні, завошивлені. На подвір'ї відбуваються нечувані.речі. Сильніші просто кидаються на слабших, що несуть баланду, видирають з рук і тікають.

Ось стара і хвора людина іде й плаче: видерли з рук її порцію їжі. Щодня більше хворих і смертних випадків. Уже ходять опухлі.

Чую сам, як у мене дубіють ноги, а моє обличчя налилося, немов би спухло.

В таборі створюють санітарний пункт. Заходжу і питаю, чи не можна влаштуватися на якусь працю. Знайомлюся з молодим лікарем Рожковим з Харкова. Він радить запитати начальника пункту, німця. Влаштовуюся перекладачем. Але перекладати майже не доводиться, і я щодня приношу їжу для медичного персоналу та хворих. Також допомагаю перев'язувати останніх. Лікар, два фельдшери і два санітари жили в одній кімнаті. Там жив ія. А більша кімната поруч була просто місцем звалу двох-трьох десятків хворих. Вони лежали долі на соломі, один поруч одного. Ані спеціяльних харчів, ані справжньої допомоги. По них повзала сила вошей.

Ось лежить чорний і худий інженер з Москви. Він ледве ворушиться. Його сусід щойно помер. Але інженерові вже все байдуже. Він поволі підводиться, кладе шматок одержаного хліба з висівок просто на мертвого сусіда, шукає ложки, а тоді бере хліб і починає їсти. Мертвого забрали тільки за кілька годин.

До німця — начальника санітарного пункту, що мешкає за стіною, іноді приходить полонений — відомий московський співак і співає різні арії. За це дістає кращі харчі і працює на кухні.

А в таборі вмирає дедалі більше.

За дорученням лікаря організую бригаду пог-ребників. Вона складається з семи людей, що мали копати ями поруч табору на вказаному місці і закопувати померлих. Вигодою для них було те, що вони могли виходити за табір і діставати харчі.

Серед погребників було шестеро українців і один росіянин, що його прийняв сам лікар. В число цих семи потрапили і три мої земляки: Тарасенко, До-сенко та Лисенко, яких я тут зустрів. Але найспритнішим з усіх виявився росіянин. Він так торгував у таборі і поза табором одежею, знятою з мертвих, що скоро став багатою людиною.

Одного дня в таборі виявилося людоїдство. Прийшла комісія і медичний персонал нашого пункту. Я теж пішов до тієї ями, де лежав мертвий. Він був зовсім голий; у нього ззаду були вирізані м'які частини тіла.

Після цього почали давати баланду двічі на день.

За якийсь час я познайомився на кухні з одним полоненим — німцем з Одеси. Це був молодий невисокий, чорнявий хлопець, що розмовляв доброю українською мовою. Це знайомство покращило наше харчування, бо він видавав хліб для санітарного пункту, і відтоді почав давати більше.

Наш лікар помалу навіть заощадив трохи хліба і за одну хлібину виміняв у якогось полоненого годинник.

Одного вечора росіянина з бригади погребни-ків заарештовано, коли він пролазив крізь огорожу, прийшовши з Кричева. Німці відібрали від нього 10 тисяч карбованців, пару золотих годинників та кілька перснів. Розповідали, що він знімав одяг навіть з умираючих.

Іноді з нашого табору, де бувало часом до 10 тисяч полонених, відсилали по кілька тисяч кудись далі. Одного дня прибіг Лисенко і

попросив казаночка, щоб взяти обід. Я позичив йому, бо мав їх два. Пізніше довідався, що він з черговою колоною подався з табору геть.

За дорученням лікаря я також провадив реєстрацію померлих. За вісімнадцять днів померло 187 полонених!

28 жовтня 1941 року записую в щоденник:

У ТАБОРІ

Ідуть в обіймах радість і печаль,

Важкі думки і снів чудні міражі,

Коли ж впаде цей камінь із плеча?

Про край страждань хто серцеві розкаже?

Кругом дроти і вартові стоять, І ніч щораз на табір прилітає, Туди, де голод давить, як змія, Де люди мруть, доведені докраю.

Горять вогні під дахами споруд, Гурти брудних облич схиляються довкола. Там кожен схожий на страшну мару, Прийшов зігріти душу й тіло кволе.

Хто може думи їхні розказать? Де взяти ваг, щоб сум тяжкий ізважить? Лиш дехто з нас повернеться назад, А решта вмре під шаром бруду й сажі.

Одного дня в таборі стався вибух гарматня, що тяжко поранив кількох полонених. Цей вибух, як і тоді, в лісі, стався від багаття, що його розклали вночі полонені. Вони грілися біля нього, а цей гар-матень лежав десь близько в землі.

Маючи на рукавах нашивку з червоним хрестом, ми з лікарем іноді ходили по ліки за межі табору. З газет довідалися, що німці взяли Київ, наближаються до Харкова.

Одного разу, на початку листопада, будучи за табором з дорученням санітарного пункту, я почув, як один німець у ранзі капітана розмовляв російською мовою. У справі медикаментів мені довелося говорити саме з ним. Коли я йшов з ним до військової амбуляторії, де мали видати бинти та йоду, я звернувся до нього з проханням відпустити мене додому, на Україну. Розповідаю біографію, описую свої поневіряння в "сталінському раю": смерть брата на засланні, висилка на загибель трьох родин моїх дядьків-селян, власні поневіряння, коли мене чотири рази викидали з праці...

Після кількох питань, звідки я, що робив дома, яка родина, він велигь мені прийти пізніше до комендатури.

І вже того самого дня я дістаю папірець про звільнення з полону.

Окрилений надіями, я повертаюсь до табору і розповідаю про звільнення. Почувши про це, лікар благає мене піти разом з ним ще раз і попросити про його звільнення, бо він не говорить німецькою мовою. Я кажу, що німець розмовляє й російською. Але він просить іти разом.

Іду ще раз і дістаю один папірець на двох. Власне, на тій самій довідці капітан додруковує і про нього.

Але довідка звучала якось невиразно. На ній стояло загально, що нас відпускають додому, на Україну. Харків тоді ще був у радянських руках. Але на довідці стояла печатка комендантури, яка, здавалося нам, важила найбільше і мала нас рятувати. Скільки мрій і надій прокинулось у мені, я від радости й хвилювання не міг спати, а всі заздрили нам, що ми вириваємося з таборів смерти.

Але йти пішки до Могилева було далеко. Нам сказали, що за кілька днів із шпиталю будуть відсилати туди хворих та поранених і що ми можемо вирушити разом з ними.

Ми з хвилюванням чекали дня від'їзду. Здавалося, що німці можуть передумати, скасувати своє рішення, і ми знову лишимося продовжувати тут це страшне животіння.

А тут речі діялися справді страшні. Якось уранці зайшов німець і покликав лікаря. Я теж пішов разом, бо лікар погано розумів німецьку мову. Ми зайшли до одного дерев'яного сарая, що мав підвальне приміщення. В ньому сиділо двоє полонених, за національністю жиди. Я довідався, що один із них повісився.

Вислухавши розповідь, німець сказав:

— Скажіть другому, щоб і він повісився.

І звелів витягти його з цього темного приміщення, куди влазили по драбині...

А наступного дня, надвечір до огорожі підійшла дівчина-білоруска, що мала між полоненими якогось знайомого. Вдень було безпечніше підходити, ввечорі це було пов'язане з великим ризиком. З вартівні пролунав постріл, і дівчина впала мертва.

Всі ці вбивства, нищення людей, огидна жорстокість душили свідомість і призводили до якогось отупіння. Здавалося, що з цього пекла я ніколи не вирвуся, навіть з довідкою про звільнення...

Проте восьмого листопада ми, нарешті, прощаємося з товаришами в цьому нещасті і вранці з еше-льоном хворих і поранених вирушаємо до Могилева. їдемо через ліси, запорошені снігом. День — похмурий, зовсім не пасує до нашого визволення.

їдучи лісом, чуємо постріли вартових. Кажуть, що хтось вискочив з вагона і втік.

До Могилева приїжджаємо надвечір. Допомагаємо вивантажувати хворих і садовити їх на вантажні авта. Хворі стогнуть, кричать, лаються.

Уже смеркало, коли з рештою хворих та з лікарем пішки прийшли до табору полонених.

Заходимо ночувати в будинок медичного персо~ налу. Нам скрізь помагають червоні хрести на лівих рукавах наших шинель. В коридорі чомусь чимало диму, що душив нас цілу ніч. Спимо на столах, що стоять попід стінами.

Умовляємося наступного дня рушати далі. Поснідавши десь о 9 годині ранку, пускаємося в далеку дорогу.

Але на прохідній будці варта нам зауважила, що цю довідку треба нам обміняти в комендантурі Могилева на справжню перепустку. Це нас чимало засмутило; проте вирішаємо не заходити до комендан-тури, бо ще, чого доброго, відберуть нам довідку і завернуть до табору, в якому мучиться сорок тисяч полонених і де, як ми дізналися, щоденно вмирає з голоду і пошестей до 180 людей. Мертвих скидали на великі гарби й відвозили кудись до спільних могил.

ПІШКИ НА УКРАЇНУ

Вийшовши на широку дорогу, повертаємо отже не ліворуч — до комендантури, а праворуч, у сторону України. Нам треба пройти понад тисячу кілометрів! Залізниця полонених не бере, отже лишається пересуватися при допомозі пари батьківських.

Ще в Могилеві розпитую білорусів, якою мовою вчать у школах, і довідуюся, що білоруською. І мене це тішить. Може, й на Україні школа

буде українською, і, нарешті, обсиплеться ота страшна іржа русифікації, що душила всю нашу країну. Як той російський шовінізм уївся в печінки. Куди не зайдеш, заговориш своєю мовою і відразу чуєш: "А пачему не па-русскі?" І це все чуєш на своїй рідній землі!

При виході з Могилева, на роздоріжжі стоїть вартовий. Він зупиняє нас. Дивиться на печатку і каже "гут". Окрилені наслідками першої контролі, повертаємо ще трохи праворуч і йдемо по широкому шосе Могилів-Гомель. Кажуть, що до Гомеля 180 кілометрів. Я маю в кишені невелику мапу. Йдемо і знічев'я вираховуємо, коли дійдемо і скільки ще доведеться іти. А в душі знову зростає радість і надія побачити родину, дітей, рідню, знайомих.

Ночуємо в селах. Коли самі не пускають, питає-старости села й дістаємо призначення, де ночувати. Скрізь великі злидні, бруд. Люди живуть тільки картоплею. І нам варять скрізь картопляну юшку, а спимо ми в кухнях на соломі. Але трапляються й такі хати, що немає й картоплі, люди бідують страшно.

Розповідають, що по лісах є радянські партизантські загони; вони нападають на села і грабують.

Іноді бачимо, як на шляху зупиняються німецькі авта, виходять німці, стріляють курей, що пасуться біля хат, хапають і їдуть далі,

А височенні ліси, що стіною стоять обабіч шосе, майже щоденно супроводять нас. Час від часу бачимо над дорогою розбиті танки, гармати, спалені авта.

Нарешті Гомель. Тут нам пощастило відразу знайти нічліг у квартирі вчительки. Аж соромно було нам, брудним, забовтаним, потрапити в чисті, затишні кімнати привітної інтелігентної білоруської родини. Цілий вечір розповідаємо про недавні фронти, про втечу війська, про поневіряння в таборі полонених і, нарешті, про наші мандри. Я розпитую

про їхнє життя, про Гомель, про білоруські національні справи. А вранці знов у дорогу.

За чиєюсь порадою вперше насмілюємося зайти до німецької комендантури по так званий "ферфле-ґунг" (дорожні харчі). Як же ми були зворушені, що дістали на пару днів харчування, яке складалося з хліба, ковбаси і рибних консервів! Вийшовши з Гомеля, бачимо, що кругом уже біліє сніг. Наближаємось до великого мосту, перед яким стоїть грізний жандарм з ланцюжком на! грудях, з автоматом напоготові. Коли ми порівнялися з ним, він нас зупиняє і вимагає документів. Дивиться на довідку, крутить головою і невдоволено каже:

— Цього ще недосить... потрібно мати сталу перепустку від комендантури.

Все в мені затремтіло. Але він повернув довідку, махнув рукою й дозволив іти. Ще один поріг лишився за нами.

І знову високі, густі білоруські ліси, низини, залиті водою, річки, що перетинають шлях, а по селах — ще більші злидні.

Іноді за ночівлю платимо грішми: раз лікар, а вдруге я. У нього є ще 700 карбованців, бо він у війську діставав добру платню, а в мене грошей майже не було. В одному селі ночуємо в родині, де ціла купа малих дітей. Напівголі, обшарпані дітлахи. Одні бігають по хаті, а інші ще тільки повзають. Чоловіки на фронті. Жінки смажать нам картоплю. Вранці прощаємось. Платити мав лікар, його черга, а у мене вже нічим. Люди дивляться нам услід, і мені робиться невимовно соромно за лікаря. Другої ночі віддаю за ночівлю військову захисну гімнастерку.

А на згадку про ту родину сором пік мене цілу дорогу. Та ще й досі не можу забути.

Ми й далі йдемо з червоними хрестами на лівих рукавах, сподіваючися, що це трохи полегшить нашу дорогу. Але третьої ночі після Гомеля, до хати, в якій ми зупинилися на ночівлю, заходить місцевий поліцай і радить нам скинути ці нашивки, доки нас ще не постріляли червоні партизани або не забрали з собою.

А тривожних чуток не меншає. В дальшому селі, де ми зупинились ночувати, розповідають, що поблизу десь лютує партизанський загін. Цілу ніч чуємо тривожні постріли.

* * *

Пройшовши з лікарем Рожковим довший час, помічаю в ньому деякі зміни. Спершу він був увічливий, товариський і навіть іноді говорив до мене українською мовою. Але, дедалі мандруємо, він стає гірший. Починає гніватися, що я швидко йду, а сам завжди плететься ззаду. Тепер говорить тільки російською мовою, більше того, починає запитувати, чому я не розмовляю з ним російською мовою.

— Бо це ж моя рідна мова, — кажу йому, — мова, якою я говорив змалку; то чому ж мені не користуватися нею в розмові з вами? До того ви самі з України, теж, мабуть, виросли на українському хлібі...

— Так, — перебиває він, злегка і лукаво посміхаючись, — алеж у Харкові більшість говорить російською мовою.

— А хіба людина, — відповідаю йому теж із шпилькою, — мусить жити тільки за приписами партії та уряду?

— При чому тут ці приписи? Хіба уряд наказував усім говорити на Україні тільки російською мовою?

Я знову відповідаю запитанням:

— А хіба ви ніколи не помічали тієї плянової русифікації?

— А де ви її помічали?

— Я не тільки помічав, а бачив її на кожному кроці, щодня. В Харкові з 34 вищих учбових закладів тільки в чотирьох іще частково лишалась українська мова. А давніше вона була в усіх. Українську мову буквально виганяли звідусіль: і з учбових закладів, і з установ.

— А я, — заявляє лікар, — вважаю, що під національним поглядом була повна свобода: хто хоче, віддає дитину до української школи, а хто хоче — до російської.

— Це ви читали так у газетах, а справді воно було інакше: братового хлопчика я віддав до української школи, а за рік вона вже була обернута в російську, і моя дочка мусіла йти до російської, бо всі школи поблизу були вже зрусифіковані.

Але Рожков намагався довести протилежне:

— Мабуть, мало людей бажало віддавати своїх дітей до українських шкіл, тому їх і обертали в російські.

— Але нас про те не питали, — кажу я. — Бачите, докторе, справа в тому, що ви дивитесь на ці питання російськими очима і зовсім не хочене зрозуміти потреб іншої нації, зокрема української. Ви зовсім не знаєте або не хочете знати фактів, які говорять проти вас. Вам слід би розповідати про ті часи, коли загони Муравйова в Києві стріляли кожному в потилицю, хто розмовляв українською мовою... До того ж кожна країна має свою рідну мову. Україна теж має свою, але її ненавидить Москва, виганяє з установ чи шкіл українську мову, призначуючи директорів інститутів людей з Росії, які не знають і не хочуть знати нашої мови.

Рожков мовчав.

— А чи вам відомо, — продовжував я, — про постанову комітету в справах вищих шкіл про те, що в інститутах, де навчання провадиться російською мовою, вступні іспити теж мають провадитися російською мовою?

— А що ж ви хотіли? — здивовано запитує лікар.

— Бачу, що вас це дивує; але я знаю, для чого це робилося! Щоб зрусифікувати вищі школи на Україні, Москва ухвалила завести по інших республіках інститути союзного значення, де все викладання мало бути ведене російською мовою. Отже беруть найкращі вищі школи на Україні і русифікують. Приїжджає, наприклад, до Харківського медичного інституту надісланий з Москви новий директор Гас-пар'ян. Викликає він проф. Фінкельштейна з катед-ри фармакології і, зачинивши на ключ двері, каже:

— Пропоную вам у викладанні перейти на російську мову, бо за постановою московського комітету в справах вищих шкіл, цей інститут має всесоюзне значення.

— Добре — каже професор, — але дайте мені ваш наказ про зміну викладової мови у письмовій формі.

— Нічого я вам більше не даватиму, — вже з притиском каже партієць Гаспар'ян, — а наказ ви мусите виконати.

— І професор, — розповідаю я далі, — мусів скоритися. Таке сталось і з професором Міллером, з іншими, що досі викладали українською мовою. Отже, бачите: сама Москва вирішувала про справу й насилала своїх резидентів-русифікаторів. А вслід за зросійщенними інститутами мусіли русифікуватись і середні школи, бо по їх закінченні молодь мала

йти до вищих шкіл і мусіла складати вступні іспити російською мовою. А місцеві русифікатори всіляко допомагають цій русифікації згори.

— С адной старани, канєчно... — починає викручуватись Рожков, але я зупинив його, бо ще не закінчив своєї розповіді.

— І от, пане Рожков, так і вигнали українську мову з усіх інститутів на Україні, а їх з українською викладовою мовою і так мало вже було. І от приїжджають із сіл наші запрацьовані по колгоспах та радгоспах дівчата й хлопці складати іспити. Вони по-закінчували десятирічки чи технікуми рідною мовою, а тут в інститутах союзного значення мусять складати іспити російською мовою. Чи думаєте ви, що їм це легко?

— А пачему би нєт? Вєдь ані тоже учілі русский узик! — говорить Рожков.

— Вчити мову — одно, а знати термінологію всіх предметів, хемії, тригонометрії тощо, які вони сду-хали українською мовою, — це щось інше, — кажу я і продовжую: — А російську мову вони вчили тільки загальнолітературну, пов'язану з письменством, і все ж таки як чужу , а не рідну.

Невисокий на зріст, товстуватий, хоч і молодий, з маленькими вусиками, лікар, видно, хвилюється дедалі більше. Йому ніяк не хочеться погодитися з фактами, а я доводжу далі:

— До речі, ви самі ще не так давно вчили українську мову, як предмет, у російській десятирічці

— то хіба ви добре знаєте українську термінологію? — запитую я.

— Натурально, знаю, — переконливо відповідає лікар, щоб довести свою рацію.

— Дуже добре, — ловлю я його на цьому слові.

— Тоді, може, ви скажете, як буде українською мовою російський термін "равнобєдрєнний треуґоль-нік"?

— Гм... гм, — муркнув лікар і відповів: — Рівно-бедренний трикутник.

— Ні, не так, пане Рожков, — кажу я, — буде "рівнораменний трикутник".

— Давайте єщо адін, — раптом попросив він сам.

— Прошу, перекладіть вираз "сдєлать невазмож-ним".

Лікар приємно посміхнувся і випалив:

— Що ж тут мудрого: буде "зробити неможливим".

— Ні, — кажу я, — невірно. Це ви не переклали, а тільки перевернули, а вірно буде "унеможливити".

Лікар уже не сперечається.

— Ну, ще останнє питання, і іспит буде закінчений. Скажіть, як буде українською мовою "вєщенственноє доказательство" і "развєсістий дуб"?

Лікар на цей раз навіть зупинився, довго дивився на свої черевики, але відповісти не міг.

— Да, ето труднєє... — ніяково буркнув він, рушаючи з місця,і запитав:

— Ну, а как будєт?

— "Речовий доказ", — кажу я, — і "гіллястий" або "розлогий дуб". Отже, тепер ви, мабуть, розумієте, що значить скласти іспит російською мовою учневі, що вчився в українській школі, і навпаки. Москва скрізь забезпечила вступ для росіян, а для нас, навіть на Україні, немає де вчитися рідною мовою. А через те, що всі інститути русифіковано, то, зрозуміло, що українці віддаватимуть дітей до росій-ких десятирічок: інакше іхні дочки чи сини не матимуть змоги втовпитися до вищих шкіл, де треба складати іспити російською мовою. Все це — хитра й підла махінація!

— Вам також невідомо, — продовжую я, — що перед війною в сьомих клясах народніх шкіл зменшено кількість годин української мови, але збільшено кількість годин російської. Таким чином українську мову роблять непотрібною і в школах, і в установах, і в інститутах, і в кіні, і в мистецтві, і в літературі.

— Я знаю, — нарешті озвався Рожков, — ви б хотіли, щоб українська література й мистецтво мали більший прогрес, ніж російські. Але цього не може бути, бож Росія має за собою більшу історію, більше розмаху й талантів. Про це говорить безсто-ронньо світ

— Світ, — відповів я, — це дуже широке поняття. Світ може говорити так або інакше. Це залежить від того, що йому підсуне Москва, бо світ ще й досі дивиться на Україну російськими очима. Бо Україна не має зв'язку з світом сама, безпосередньо. Чи світ, наприклад, знає, — казав я далі, — що в Україні за радянської влади розстріляно та заслано на загибель до північних концтаборів Росії понад 240 письменників, поетів, літературознавців? За одним лише вироком з 13-го по 15-те грудня 1934-го року Виїзна Сесія Військової Колегії Найвищого Суду СРСР присудила до розстрілу 28 осіб і відразу повідомлено, що вирок виконано. А скільки видушено голодом. А чи той тупоголовий світ озвався, став в обороні мільйонів людей?

Мій супутник уже мовчав, а я ще продовжував І тут мені пригадався ще один дуже цікавий випадок, що свідчить про іншу сторону московських злочинів, московського шовінізму:

— А ось вам ще один яскравий приклад до вже сказаного. В 1931 році в Нью Йорку була всесвітня виставка образотворчого мистецтва. Послав туди свою картину і наш маляр Анатоль Петрицький, написавши на її звороті російською і англійською мовами: "Український художник Анатоль Петрицький". Це був портрет наркома Миколи Скрипника. Незабаром Петрицький довідується, що на цій виставці він дістав першу нагороду. Але його здивував і обурив один деталь: там було зазначено, що нагороду одержав російський художник Анатоль Петрицький. "Як це могло статися?" — запитував він сам себе. Таємниця розкрилась тоді, коли він одержав свою картину назад. І тоді він ще більше обурився: його напис на звороті картини із згадкою про те, що він український мистепь, у Москві був зафарбований, а, замість нього, російською і англійською мовою стояло: російський художник Анатоль Петрицький.

— Етово нє может бить! — зарепетував Рожков — Ето чья-то видумка!

— На жаль, — відповів я, — ніяк не можу з вами погодитися, бо про цю справу розповідав мені сам Анатоль Петрицький, ідучи зі мною через майдан Дзержинського в Харкові. А я йому вірю. Анатоль Петрицький — славетний художник: він не раз виконував замовлення і для Москви та Ленінграду. До того ж про російський шовінізм сказав "соратник Леніна", відомий нарком і діяч комуністичної партії Серго Орджонікідзе: "Поскребіть ви кожного російського комуніста і знайдете в ньому російського шовініста"...

Можливо, ми ще довго б дискутували, але, вийшовши з обіймів лісу, ми опинилися перед селом Скопок, а праворуч побачили згори широку смугу Дніпра, що на мить навіть зупинило наш рух вперед. Я тоді з захопленням дивився на його велич і думав:

— Як же далеко він простягся! Адже наш фронт був аж там, де він починається, а скільки ми вже пройшли! А його наймогутніша частина проходить по Україні.

Зайшовши до села, такого ж бідного й обшарпаного, як багато інших, ми довідались, що це село стоїть якраз на кордоні між Україною та Білорусією. Звернув я також увагу на мову цього села — це була мішанина двох мов.

* * *

Ця довга, виснажлива і небезпечна мандрівка так уже нам набридла, що хотілося якось змінити спосіб пересування. Щоденно ми проходили по 25-30 кілометрів, розпитуючи людей і розраховуючи так, щоб надвечір потрапити на ночівлю до якогось села. Прикро було весь час жебрати по людях їжу та й шукати ночівлі не було приємністю.

В одному селі, що лежало над шляхом Гомель-Чернігів, нам порадили вийти на дорогу і почекати авт. Може, хтось візьме. Ми так і зробили, і, на велику радість, одно з вантажних авт узяло нас і довезло до Чернігова. В авті були ще якісь люди. Один з наших супутників розповів, що в Києві вже формується український уряд на чолі з Винниченком. Це дуже піднесло мій настрій; мені хотілося якнайшвидше опинитися дома, бути свідком і учасником творення нового, справді українського життя.

Чернігів вразив мене руїнами. Казали, що тут згорів музей чи картинна ґалерія. Там же я довідався, що якийсь редактор, на прізвище Рогач, видає добру українську газету.

Прийшовши на базар, я хотів купити трохи цибулі до хліба. Жінки, що продавали її, бачачи, що ми вертаємося з полону, наділили нас цибулею, відмовившися взяти гроші.

Пізно ввечорі ми вже їхали в холодному вантажному вагоні до Ніжина. Після тривалої мандрівки пішки це для нас було вже великим щастям. Але з ночівлею в Ніжині було гірше. Я мусив віддати за ночівлю свій казаночок, що став у пригоді мені в найскрутніші часи мого життя, а Рожков заплатив грішми.

Від господарів дому, де ми ночували, я довідався, що незабаром має виходити українська газета і що редагуватиме її брат видатного поета Павла Тичини.

До Харкова ми вирішили взяти курс через Бахмач, Конотоп, Ворожбу й Суми. І ледве почало світати, як ми вже були на вокзалі. Нам пощастило

трохи проїхати, але потім знову довелось іти пішки За Конотопом, коли нам знову пощастило проїхати пару зупинок у поїзді, до моїх рук потрапила невеличка газета, що почала виходити в Конотопі. Скільки ж було в ній вогню й болючої, гіркої правди про недавнє підрадянське життя, про масові арешти й розстріли тощо.

Від Ворожби ми знову йдемо пішки, минаємо Білопілля. Скрізь лежить неглибокий сніг. До села Віри йдемо через поле навпростець. Тут упало мені в вічі, що на полі було повно мишей. Урожай, видно, лишився нескошений; він поліг і вкрився тонким шаром снігу. Мавши добре харчування, миші тут розплодилися в колосальній кількості. їхні стежки переснували вздовж і впоперек кожен клаптик поля, то виходячи навери, то ховаючись під снігом. Вони раз-у-раз вискакували з-під наших ніг і тікали в різні боки, зникаючи знову в нори під сніг.

Село Віри привітало нас гарячою їжею. Господар був заможніший, і на вечерю подали навіть яєш-ню з салом. Це була за всю дорогу королівська вечеря. Але одночасно господар розповів, що йти до Харкова через Суми небезпечно, що на шляху — великі ліси, і червоні партизани часто вбивають тих, що повертаються з полону. Це нас

засмутило і змусило змінити маршрут. Вранці ми рушили назад, через Ворожбу і Конотоп до Ніжина — з тим, щоб звідти рушити через Прилуки й Лубні на Кременчук, а далі на Полтаву й Харків.

Знов нудна, набридлива дорога. Скрізь розпитуємо, прислухаємося до фронтових новин і радіємо, що Полтава й Харків уже вільні від большеви-ків.

У Прилуках випадково знаходжу людину, яка допомагає дістати справжні перепустки для кожного з нас окремо аж до Харкова. Це був батько моєї приятельки, з якою я разом кінчав Педагогічний інститут. Він мав знайомих в управі міста і легко допоміг нам. У нього ми й переночували.

В одному селі ми з лікарем ночували в різних хатах. Ранком Рожков не вийшов на умовлене місце о 7-ій годині. Я не знав, де саме він ночує, і, не дочекавшись, рушив сам. Незабаром я нагнав на шляху одного чоловіка, що теж повертався з полону Це був кабардино-балкарець. Він був переодягнений у цивільний одяг і мав намір іти аж на Кавказ, який проте був ще в радянських руках.

Рожков нагнав нас на станції Лубні. Він розповів, що минулого вечора йому пощастило добре повечеряти, ще й з чаркою горілки, і що він заспав: прокинувся аж о 8-мій годині. Тепер мандруємо втрьох.

З Кременчука їдемо поїздом на відкритій плят-формі. Разом їде ще гурт людей. Одна жінка розповіла, як тут поблизу німці спалили ціле село і вистріляли навіть жінок і дітей — лише тому, що вночі наскочили партизани і забили кількох німців. Такі вістки мене тяжко вражали. Отже окупант змінив окупанта. Було ясно: большевики спритно використовують божевільну поведінку німців. Ще чую, що німці не схотіли зліквідувати зненавиджених колгоспів. Фатальна помилка!

Довго їхати не довелося: наш поїзд відмовився їхати далі. Мандруємо далі пішки, вздовж залізниці, а іноді йдемо просто по лінії.

Уже перші дні грудня. Скрізь лежить сніг, трохи завірюшить. Ночуємо в Санжарах під Полтавою. А вранці, лишивши лікаря, я завертаю до рідної Полтави. Йду просто від залізниці через Млини, по замерзлих озерцях. Під ногами рипить сніг.

Я — в Полтаві. Заходжу до тітки-вчительки. Я — в шинелі, в остогидлих обмотках, і вони спершу мене не впізнали. Вражені несподіванкою, вони радіють, що я живий і тепло приймають мене. Розповідають, що в Полтаві боїв майже не було, що місто не зруйноване.

В Полтаві я пробув два дні. Йшовши раз по Кобеляцькій вулиці, я побачив менший пам'ятник Котляревському — запущений, з поламаною огорожею, як і до війни.

Зайшов також до родини полоненого Рудька і бачу двох маленьких приємних діток. Старі говорять, що чоловік їхньої дочки — жид, що його прізвище не Рудько, а Рудаков, і що його дружини саме немає вдома. Далі вони розповіли, що німці забрали всіх жидів у місті. Вони дуже бояться, щоб не забрали і цих двох дітей — через те, що їхній батько жид.

Всі ці понурі новини все більше затьмарюють мій настрій. Новий окупант робить те саме, що й червона Москва: нищить за приналежність до іншої на-ціональности.

Довідуюся, що в Полтаві большевики спалили в'язницю, а в ній — 240 в'язнів.

А в 1920 році вони тут розстрілювали іноді по 200-300 в'язнів за одну ніч, головним чином інтелігенцію та заможніших людей, хоч вони

ніякого злочину проти влади не вчинили. Тут був розстріляний і мій дядько, і батько мого приятеля по навчанні Дмитра Браги.

Бідна Полтава! їй скоро буде 800 років. Скільки вона пережила й перенесла лиха протягом своєї історії. Спалювали її половці, турецько-татарські орди, нищила й винародовлювала царська й червона Росія,

НА РУЇНАХ ХАРКОВА

Всім єством рвуся до Харкова: там дружина, мати, донечка і синок мого брата, знайомі.

За два дні поїздом добираюся до Нової Баварії, а звідти 5 кілометрів іду до Харкова пішки. Не йду, а лечу.

По дорозі великий рух. Ще три тижні тому тут гримів фронт. Скрізь сліди війни: руїни, вибиті вікна, висаджений Холодногорський міст. Поспішаю до своєї вулиці, до свого мешкання. Бачу — будинок ніби цілий. Поблизу ходить німець-вартовий. І ледве я взявся за ручку дверей, як чую зловісне: "Гальт!" Показую перепустку, пояснюю, що я повернувся додому. Серце моє посилено стукає.

Входжу в середину, але будинок — мов мертвий: з помешкань не чути ні кроків, ні гомону. Стукаю в свої двері — ніхто не озивається. Замкнуто.

Почувши стук, виходять сусіди, сплескують руками. Радують мене вісткою, що всі мої живі-здо-рові, тільки саме немає дома. Запрошують до своїх кімнат, розповідають про все, що сталося за останній час, пропонують їсти. Кажуть, що ворожили на карти, і те показувало, що я маю повернутися додому.

За кілька хвилин я вже довідуюся, що тижнів два тому, вже після приходу німців, большевицький агент висадив Холодногорський міст, за

що німці схопили просто на вулиці з сотню невинних мужчин і повісили їх на бальконах будинків, а червоні, втікаючи, попалили багато капітальних будинків, фабрик, готелів. А найстрашніше — спалили на Черни-шевській вулиці в'язницю НКВД разом з ув'язненими. Там згоріло в страшних муках 1200 людей. Серед них — і режисер Юхименко з дружиною й дітьми...

Уже наступного дня я дізнався, що в Харкові зациліла чимала група письменників. Зустрічаю Ар-кадія Любченка, Олексу Варавву, Анатоля Гака, Ве-ретенченка, Щербину. Згодом прийшла чутка, що в Охтирці живе мій приятель Іван Багряний, про якого не було вістки з 1932 року, з часу його арешту й заслання.

Проходячи по Чернишевській вулиці, зупиняюся біля спаленої в'язниці НКВД. Дивлюся на чорні, похмурі стіни цього колишнього страховища, де з волі кривавої Москви три тижні тому знищено 1200 людей. Який жах!

Розповідають, що за два дні перед цим потворним злочином до режисера Юхименка прийшла сюди з дітьми його дружина, щоб щось довідатися чи передати; але енкаведисти і їх забрали до тюрми.

Моя душа горить, як в огні. Як покарати катів за цей злочин? Як заплатити їм за все тортурування нашого народу впродовж багатьох років?

* * *

Десятого грудня 1941 року в Харкові виходить перше число газети "Нова Україна" з палкою передмовою письменника Аркадія Любченка.

Незабаром ця газета принесла деталі іншого злочину червоного окупанта. По дорозі до Куп'янська НКВД гнало триста в'язнів з харківської в'язниці. Було надвечір. Проходячи повз стіг соломи,

енкаведисти звеліли заарештованим взяти по оберемку соломи, бо, мовляв, доведеться ночувати в клуні, що стояла недалеко попереду. Всі взяли соломи, щоб було на чому спати. Після тяжкої й голодної дороги люди міцно поснули, лише одиниці лежали й думали про свою гірку долю, про залишені родини. Дехто з них був заарештований уже тоді, коли німці наблизились до Харкова.

Було вже за північ, коли енкаведисти, що вартували клуню ззовні, підпалили її з усіх боків. Полум'я швидко охопило споруду. Задихаючись від диму, в'язні зчинили страшний крик, кинулися до обох воріт чи високих дверей, але вони були з обох боків міцно підперті й замкнуті. Коли полум'я охопило клуню, частина в'язнів задихнулась від диму й гинула, але решта кинулась до воріт і так натиснула, що вони почали тріщати і зрештою розламалися. Енкаведисти відкрили вогонь з автоматів. Майже всі, що вирвалися з клуні, полягли від куль енкаведистів. Лише кілька щасливих урятувалися втечею. Один з них був ректор Харківського університету Рибалов, який і розповів про цей жах на сторінках харківського часопису "Нова Україна".

До тих, хто там згорів, належав і поет та перекладач Володимир Свідзінський, якому було вже 60 років. Вся його провина полягала в тому, що він не писав на актуальні теми й походив з родини священика. Серед цих бранців були і поет Олександер Сорока, якого я знав особисто, і інженер Чорнуха. Поет Олександер Сорока, тікаючи, відбіг на два кілометри від палаючої клуні, але енкаведист на мотоциклі наздогнав його. Два постріли в спину спинили його життя.

На Харків насувалась страшна зима. У місті — ні харчів, ні води, ні електрики. Але я чудом повернувся до родини, до хати. Фронт, полон і двадцять вісім днів небезпечних мандрів та вісімсот кілометрів дороги лишилися позаду. А скільки ще небезпек попереду? І, я підсумовуючи свою Одіссею, закінчив свій щоденник віршем:

З ПОЛОНУ

Коли прийшла остання вже хвилина,

Й метеликом в руках тріпнувся "Пассіршайн",

Тоді не йти — летіти в Україну,

Тоді додому, серце, поспішай!

І ось я йду безмежними шляхами,

Позаду залишився Могилів,

І що не день, то ближчає до брами,

До берегів нам рідної землі.

А над шляхом, на кожнім кілометрі

Лежать машин розбитих корпуси,

Немов вовки ті, визирають з нетрів,

Нагадуючи про боїв часи.

Тяжка ця путь в чеканні і тривозі!

(Я вже сорочку й казанок "проїв");

Аж ось хатки біленькі при дорозі

Всміхнулися, як рідні, як свої.

Народе мій! Ти муки мав досита,

Тебе тлив голод, нівечив Сибір.

О, скільки крови нашої пролито!

О, скільки серць сконало в боротьбі!..

Світає знов — і треба знов рушати.

Вже Кременчук позаду і Дубні,

Санжар Нових минув я теплі хати

І до Полтави йду через Млини.

Так час пробіг, немов на небі хмарка,

Я місяць йшов додому з таборів;

Чи це не чудо: я вернувся в Харків,

Я рідний знов переступив поріг!

Та що за жах! Я звалищ купи бачу:

Це й тут шаліли чорні палії —

І серце знову мукою гаряче,

І скорбне місто височіє в млі.